

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛІСІВ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА
НУМІЗМАТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконав: здобувач 2 курсу 07-242М

групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньо-професійної програми Історія
та археологія

Дунафт Богдан Юрійович

Керівник к.і.н., доц. Михайленко Г. М.

Рецензент головний спеціаліст сектору
моніторингу ситуації на окупованій
території департаменту культурної
спадщини Міністерства культури та
інформаційної політики України,
молодший науковий співробітник
відділу археології Нижнього Побужжя
Національного історико-археологічного
заповідника «Ольвія» Немцев С. О.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОЛЬВІЯ	6
1.1 Доба архаїки та класики.....	8
1.2 Елліністична доба.....	16
1.3 Римська доба.....	19
РОЗДІЛ 2. ТІРА	26
2.1 Доба архаїки та класики.....	29
2.2 Елліністична доба.....	32
2.3 Римська доба.....	35
РОЗДІЛ 3. ХЕРСОНЕС	40
3.1 Доба архаїки та класики.....	42
3.2 Елліністична доба.....	46
3.3 Римська доба.....	51
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63
ДОДАТКИ	68
Додаток А.....	68

ВСТУП

Питання про метод дослідження розвитку полісів Північного Причорномор'я - це досить широка тема. Зазвичай науковці досліджують економічний розвиток за окремими аспектами, дослідження керамічної тари, розвиток чи занепад архітектурної традиції, збільшення чи зменшення площі поселень. Або навпаки, основну увагу приділяють дослідженню та опису нумізматичного матеріалу. Також є праці, в яких описується та чи інша пам'ятка археології з точки зору історичних, писемних джерел.

Але, якщо історичні джерела можуть бути необ'єктивними, і для висвітлення теми треба опрацювати велику кількість історичних писемних джерел, щоб зменшити ризик подачі необ'єктивної інформації. Дослідження археологічних чи нумізматичних джерел не залежать від думки автора писемного джерела. Тож, опрацювання археологічного чи нумізматичного матеріалу часто дає більш комплексну картину того чи іншого явища. Але, в науковій спільноті відсутні праці, які б порівнювали ступінь висвітлення економічного становища за археологічними чи нумізматичними матеріалами.

Актуальність цієї роботи полягає у відсутності порівняльних праць, які б довели економічний розвиток за археологічними та нумізматичними джерелами. Тож, ми спробуємо порівняти ступінь об'єктивності висвітлення економічного розвитку полісів Північного Причорномор'я за археологічними та нумізматичними джерелами, та спробуємо пояснити розбіжності в даних, які ми отримаємо, якщо такі будуть.

Об'єктом дослідження є нумізматичний, археологічний матеріал та пам'ятки античної архітектури.

Предметом дослідження є економічний розвиток трьох полісів Північного Причорномор'я, який виражається в археологічному та нумізматичному матеріалах.

Метою дослідження є порівняння економічного розвитку трьох полісів Північного Причорномор'я, на основі дослідження процесу розвитку полісів,

який виражається в наявності та зміні нумізматичного матеріалу протягом існування полісів.

Відповідно до мети нашого дослідження окреслено такі **завдання**:

1) проаналізувати економічний розвиток полісів в трьох хронологічних відрізках: архаїчна, класична доба, доба еллінізму, римська доба.

2) прослідкувати наявність розбіжностей про економічний стан полісів в археологічних та нумізматичних джерелах.

3) розглянути приклади не співпадіння висвітлення економічного становища за археологічними та нумізматичними джерелами.

4) порівняти результати аналізу археологічних та нумізматичних матеріалів.

5) обґрунтувати ступінь об'єктивності археологічних джерел.

Територіальні межі обумовлені межами полісів Ольвія, Тіра, Херсонес і представляють собою Північне Причорномор'я (Побужжя), Північно – Західне Причорномор'я (Подністров'я) та Південно – Західний Крим.

Хронологічні межі дослідження середина VII ст. до. н. е. - середина III ст. н. е. Нижня межа обумовлена заснуванням ольвійського полісу, верхня межа обумовлена відходом римських легіонів з території полісів Північного Причорномор'я.

Методи дослідження. Основою методології дослідження є принципи об'єктивності, всебічності та історизму. Також, під час роботи над дослідженням, нами залучено загальнонаукові методи типологізації, систематизації та історичний проблемно-хронологічний метод, метод класифікації; археологічні методи відносного та абсолютного датування, метод археологічного порівняння.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у можливості її подальшого застосування під час організації шкільних уроків з історії з зазначеної теми, а також під час проведення позакласних та патріотично-виховних заходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Визначення теми кваліфікаційної роботи проводилося відповідно до ініціативної теми кафедри історії, археології та методики викладання, яка має наступну назву «Регіональна історія України, історіографія, методологія та джерельна база»

Апробація результатів роботи. Матеріали з проведеного дослідження отримали апробацію у ході проведення VI науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів: «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» у м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 року

Публікації. Здійснено публікацію наукової статті на тему: «Порівняльний аналіз економічного розвитку ольвійського полісу архаїчної доби за даними археологічних та нумізматичних джерел» за темою кваліфікаційної роботи у збірнику Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матер. VI наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів/ Редкол.: к.і.н., доц. Н.М. Кузовова (відп. Ред.) та ін. Івано-Франківськ, 2023. С. 40-48.

Також здійснено публікацію на тему: «Порівняльний аналіз економічного розвитку ольвійського полісу архаїчної доби за даними археологічних та нумізматичних джерел» у збірнику Магістерські студії. Альманах. Вип. 23. 2023. – Івано-Франківськ. ХДУ, 2023.

РОЗДІЛ 1

ОЛЬВІЯ

Про існування залишків античного міста на території Ольвії було відомо місцевим жителям, та науковій спільноті. Протягом другої половини XIX ст. в Ольвії проводились безсистемні хаотичні розкопки, а залишки самого міста знищувались місцевими.

Одним з перших дослідників, що провели й описали розкопки на території полісу Ольвія був Штерн Ернст Романович, який проводив свої дослідження в останні десятиліття XIX - початку XX ст. Дослідження велись як на острові Березань, так і частково в Ольвії. В своїй праці «Новооткрытая Ольвийская надпись» (1893) він описує перші епіграфічні пам'ятки з Ольвії.

Зокрема, історію дослідження Ольвії можна розділити на три етапи.

Перший етап у вивченні Ольвії припадає на 1901 - 1926 роки. Це період роботи археологічних досліджень під проводом Б. В. Фармаковського, до 1921 р. це були розкопки, які надавали археологічний матеріал. А в 1921 - 1926 роках Б. В. Фармаковський провів комплексні дослідження Ольвії. У своїй праці «Звіт з розкопок Ольвії» (1926 р.) він зазначає про результати розкопок, а саме в процесі вдалось виявити межі античного міста.

Наступний етап у вивченні Ольвії припадає на 1936 - 1970 роки. Очолив ці дослідження Славін Л.М. Славін активно проводив комплексне дослідження всього полісу, провів значні розкопки в місті, розкопав агору, цитадель римського часу, дослідив житлові та промислові квартали Верхнього міста, та житлові квартали нижнього міста. У своїх працях «Древний город Ольвия» (1951), «Периодизация исторического развития Ольвии» (1959) та «Основные этапы изучения Ольвии» (1960) він проводить підсумки своїх досліджень Ольвії та намагається систематизувати отримані в процесі розкопок знання. Також він не обмежувався дослідженням лише міста, були проведені значні дослідження на території хори. Протягом 1930 - 1960 років на ольвійській хорі було виявлено близько ста поселень та

проведено дослідження невеликої їх частини, у своїй праці «Некоторые итоги изучения ольвийской хоры» (1976) він підводить підсумки досліджень сільської округи, не припинялись і дослідження острова Березань.

Третій період у вивченні Ольвії припадає на 1970 р. - до наших днів. Керуючим ольвійськими дослідженнями був С. Д. Крижицький. Третій період дослідження Ольвії вирізняється опрацюванням вже здобутого археологічного матеріалу та проведенням точкових розкопів. Основна увага Крижицького С. Д. була сконцентрована на дослідженні житлової забудови, результатом чого вийшла праця «Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. - IV в. н. э.)» (1982), де він описує загальний стан житлобудування в Північному Причорномор'ї, але розглядає їх в контексті порівняння з будинками Ольвії. В кінці століття вийшла узагальнююча колективна монографія з історії Ольвії «Ольвия античное государство в северном Причерноморье» (1999), яка є найбільш ґрунтовною працею про Ольвію станом на сьогодні. Разом з Крижицьким С. Д. її писали А. С. Русяєва, В. В. Крапівіна та інші.

Також варто відмітити П.Й. Каришковського, який видав узагальнюючі праці з нумізматики Ольвії «Монеты Ольвии» (1988) та «Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. - IV в. н. э.)» (2003), де висвітлював розвиток і еволюцію монетної справи в Ольвії. Станом на зараз - це одні із найґрунтовніших праць з нумізматики Північного Причорномор'я.

Серед молодих дослідників можна виокремити Буйських А.В., яка займається вдосконаленням знань з архітектури не лише Ольвії, а й інших античних центрів регіону. Також можна виокремити Отрешко В.М., який займається дослідженням хори Ольвії та вивченнями економічної системи Ольвії.

Отже, можна зазначити, що Ольвія є найбільш дослідженим античним містом в Північному Причорномор'ї. Цьому посприяло те, що місто знаходилось на значній відстані від сучасних міст, і його досліджування не обмежувалось сучасними населеними пунктами.

1.1 Доба архаїки та класики

В середині VII ст. до. н. е. переселенцями з Мілету було засновано одне з найперших грецьких постійних колоніальних поселень на території Північного Причорномор'я на о. Березань. В кінці першої половини VI ст. до. н. е. друга хвиля поселенців з Мілету засновує інше поселення на північ від Березанського поселення. Воно розташовувалось на березі Дніпро-Бузького лиману, і мало назву - Ольвія.

Ольвійський поліс було засновано між серединою VII та серединою VIII ст. до. н.е. Свій початок він бере з заснування поселення на о. Березань, а остаточно формується в той період, коли Ольвія стає політичним центром цього полісу.

В процесі грецької колонізації, між серединою VII ст. і серединою VI ст. до. н. е., навколо Березанського поселення, а потім й Ольвії, починають з'являтися поселення фермерів, або мисливські поселення. Деякі поселення були давнішими за Ольвію [39, с. 43].

В другій половині VI ст. до. н.е. на території Ольвії фіксуються житлові конструкції типу землянка і напівземлянка, розташування землянок в певній послідовності вказує на те, що вони орієнтувались на головну повздовжню вулицю пізнішого періоду, або її попередній аналог. Головна вулиця брала свій початок біля Південної брами і йшла до Північної брами. Головна вулиця проходила через Агору в її західній частині, південніше від Агори вулиця розділялась на два напрямки, на південний - який вів в Верхнє місто і на північний схід- який проходив через Тераси в Нижнє місто. З орієнтацією на головну вулицю по її околицях виникали житлові квартали без огорожень поміж ними [39, с. 49 - 51].

Найбільш ранні житлові споруди в Ольвії виявлені на території Верхнього міста. Переважно це були землянки й напівземлянки, найчастіше однокамерні, вони мали прямокутну форму, а їх площа яких складала 6-14 м²,

рівень їхнього заглиблення в ґрунт становив від 0,3 до 1,6 м більша частина цих споруд мала житлове призначення [39, с. 47].

Найбільш давніми грошовими знаками на території Північно-Західного Причорномор'я є бронзові наконечники стріл і ольвійські бронзові литі дельфіни. Стріли не були ексклюзивно представлені на території ольвійського полісу, знахідки цих стріл були присутні й у інших полісах Північного Причорномор'я і навіть в південній частині цього басейну. В той же час, дельфіни були ексклюзивним явищем суто ольвійського полісу. Імовірно спочатку вони були пов'язані з культом Аполона Дельфінія, звідти і пішла їх форма в честь бога покровителя міста [1, с. 5].

Станом на другу половину VI ст. до. н.е. в Ольвії спостерігається масовий, а не поодинокий, випуск ольвійських дельфінів, це дозволяє зробити висновок що з цього моменту дельфіни набувають вартості монет [22, с. 36]. На перших етапах існування поліс не міг собі дозволити випуск монет з дорогоцінних металів в результаті ольвіополіти почали відливати свої перші монети із бронзи. Форми перших монет імітували морських жителів, і мали форму двосторонньої риби, або дельфіна [23, с. 32].

Поряд з землянками було виявлено по декілька зернових ям, і ям господарського призначення. Виходячи з чого ми можемо припустити існування житлово господарських комплексів на окремій території. В деяких випадках землянки й напівземлянки були розміщені на відносно короткій відстані одна від одної, що дозволяє припустити існування окремих районів скупчень землянок і напівземлянок в межах існуючих кварталів. Тож у висновку ми можемо припустити, що ці землянки й напівземлянки не були незалежними функціональними одиницями, а скоріше являли собою комплекс будівель з різними функціями, але які належали одній сім'ї. У разі ж переходу на надземне будівництво, будинки могли займати площу однієї, двох, трьох і більше землянок. Скоріше всього, ці групи землянок таки мали різний функціонал і належали одній родині.

Бо у разі автономності кожної землянки відносно сусідніх, при середній площі наземних будинків в 200 - 250 м² і середній площі однієї напівземлянки в 35 - 45 м², кожен будинок міг займати територію на яких проживало кілька сімей і вони мали б перейти з землянок в один будинок, але підтверджень проживання більш ніж однієї сім'ї в будинку не було знайдено. І в той же час, якщо припустити підпорядкованість групи землянок одній сім'ї, то заміна цієї групи малих житлових конструкцій на одну велику надземну будівлю могла проходити без заміни складу жителів кварталу. Будівництво землянок й напівземлянок велось переважно з простих матеріалів, розповсюджених в цій місцевості: каміння та глини. Вони були невисокі з односкатною, або двоскатними дахами. В деяких землянках були знайдені місця для вогню, залишки жаровень, в той час, як інші землянки локальної групи не мали слідів використання вогню, що ще раз доводить існування жилих землянок та землянок господарського призначення. Загальний стиль будівництва землянок раннього періоду був однотипним, без значних архітектурних відхилень. Будь яких значних знахідок предметів оздоблення в землянках у великій кількості виявлено не було, тож вкупі з примітивністю самої конструкції, ці об'єкти не є показником майнової чи соціальної диференціації [35, с. 11-15; 39, с. 43-50].

Помітні зміни в архітектурному плані міста можна прослідкувати вже з кінця третьої чверті VI ст. до.н.е. з появою Агори і заснуванням центрального теменосу. На Західному теменосі відбувається, можливо, перше будівництво надземної споруди в Ольвії того часу, це був монументальний храм присвячений Аполону Лікарю, таке ж будівництво відбувалось й на центральному теменосі. Після будівництва храмів вони імовірно були єдиними надземними спорудами в місті аж до початку V ст. до.н.е. [39, с. 50-53].

Не менш стрімким у порівнянні з заселенням Ольвії було і освоєння нових земель, які потім увійдуть в склад Ольвійської Великої хори, процес освоєння цих земель був приблизно синхронним, або з невеликим інтервалом

в кілька років. Поселення хори які в Ольвії складались з землянок та напівземлянок, також формували комплекси землянок з житловим і господарським призначенням. На основі чого станом на період VI ст. до. н.е. ми можемо виокремити поселення кількох типів:

1. Поселення розміром в 5-7 га. - мали відстань до міста в середньому 7 км. до Ольвії, споруди житлового та господарського призначення не створювали щільної забудови, земельні наділи мали невеликий розмір тож імовірно ці поселення не націлювались на експорт сільськогосподарської продукції до міста у великих масштабах [39, с. 53-57].

2. Поселення розміром в 2-3 га. - ці поселення концентрувались в південному та південно-західному напрямку від Ольвії. Розмір цих поселень дозволяв розмістити від 10 до 20 сімей, відстань між поселеннями цього типу складала в середньому 6 км. В порівнянні з іншими типами поселень, розміри земельних наділів тут були значно більшими, ніж це потрібно, аби прогодувати сім'ю. Тож можна припустити, що саме поселення цього типу були головними експортерами сільськогосподарської продукції до Ольвії [39, с. 53-57].

3. Поселення розміром в 0,2 - 0,3 га. - це дуже малі поселення. За розмірами схожі на хутір, де могло проживати 1 - 3 сім'ї. Земельні наділи були достатньо малими, щоб виключити можливість експорту продукції до міста чи навіть торгівлі збіжжям. Поселення цього типу розміщувались між поселеннями першого і другого типу, відстань до міста в них була не такою великою, як в поселень середнього типу, але й не такою близькою, як в поселень великого типу [39, с. 53-57].

Тож, за короткий час навколо Ольвії було сформовано кілька районів з поселеннями, серед яких великі- імовірно були призначені для розселення громадян з міста, середні- для експорту зерна та інших сільськогосподарських продуктів до міста, а малі поселення -імовірно були приватними поселеннями в межах однієї родини [7, с. 20-22; 39, с. 53-57].

Кінець VI ст. до. н.е. на початку V ст. до. н.е. в Ольвії вирізняється масовим переходом на надземне будівництво, групи землянок і напівземлянок замінюються на великі житлові будинки з сирцевого каменю. V - IV ст. до. н.е.- це період стрімкої розбудови Верхнього міста, засновуються нові квартали, зводяться будівлі громадянського, військового й торгівельного значення. В класичний період площа міста сягала 30 - 35 га. V ст. до. н. е. було періодом активного освоєння Нижнього міста, також в цей час вперше фіксується поява передмістя Ольвії, яке переважно складалось з землянок та напівземлянок. Однак, така активна розбудова міста йшла паралельно з занепадом Великої Хори і імовірним переселенням селян до міста [7, с. 34-35].

На початку V ст. до. н.е. разом з типовими литими мідними монетами звичної форми продовжують випускатись і бронзові дельфіни, вони зберігали свою присутність, а також певну чисельність і вартість до першої чверті IV ст. до. н.е. , після чого нові емісії дельфінів не фіксуються, скоріше всього, залишки попередніх емісій продовжували виконувати роль монет, але вже на місцевому ринку. Середня їхня вага дельфінів була в межах 2 - 4,5 г. Цілком можливо, що дельфіни були наступним етапом еволюції монет в формі бронзового наконечника стріли, вагою в 4 - 6 г [22, с. 37-41; 38, с. 28].

В V ст. до. н.е. в Ольвія починає випуск великих мідних монет, асів, вагою від 12 - 20 до 112 г. Випуск таких масивних монет може вказувати на необхідність здійснювати більше торгівельних операцій, як в середині полісу, так і за його межами, зокрема для обміну на золотий статер [38, с. 28-29].

В першій половині V ст. до. н. е., в результаті занепаду Великої Хори стався занепад багатьох сільськогосподарських поселень на території Великої Хори. За короткий час, в кілька десятків років, більша кількість поселень на хорі була покинута, а населення перебиралось до Ольвії. Збереглись поселення ближньої хори навколо міста. В останній чверті V, в першій половині IV ст. до н.е. спостерігається незначний спад населення в

Ольвії і паралельна відбудова поселень на території Великої хори Ольвії, в цей час припиняє існувати передмістя Ольвії. Таке відновлення сільськогосподарських поселень фіксується в короткі терміни, майже синхронно, по всій території колишньої Великої Хори. Цей період також характеризувався зменшенням населення на о. Березань, і виникненням нових поселень на території хори паралельно з повторним заселенням поселень архаїчної доби [3, с. 289-290; 4, с. 128-130; 30, с. 21-23; 37, с. 17].

Протягом V - IV ст. до н.е. майже повністю відбувається заміна землянок і напівземлянок на надземні кам'яні споруди, істотно забудовується Верхнє і Нижнє місто. В місті споруджуються гідротехнічні споруди, типу стічних каналів, колодязів та резервуарів для забору дощової води. Цей період вирізнявся і розбудовою храмів на теменосах. В південній частині агори було виявлено залишки гімназію, які датуються першою половиною V ст. до н. е, а також комплекс громадських бань. Основними будівельними матеріалами в цей період були камінь ракушняк та сирцева цегла [39, с. 98-99].

В V ст. до н.е. на початку IV ст. до н.е. відбувались емісії нових бронзових монет. Разом з випуском мідних асів в V ст. до н.е. в Ольвії на фоні занепаду Великої хори випускають срібні статери з легендою EMINAKO, середня вага яких- 7 - 12 г. Ці монети були розповсюджені не лише в Ольвії, вони мають присутність по всій території Причорномор'я. До першої чверті IV ст. до н. е. ці срібні монети були настільки ж популярним засобом обміну як кізікіни [1, с. 14-17].

З другої половини IV ст. до н. е. на третю чверть IV ст. до н.е. і до початку III ст. до н.е. виходять срібні статери з головою Деметри, початковий момент елліністичної чеканки. В подальшому монети з Деметрою замінюються на монети з легендою- голова Деметри вліво на аверсі, на реверсі орел з розкритими крилами на дельфіні в трьох металах: в золоті, в сріблі й в міді. Вага золотих монет становила 8,49 г, вага срібних монет становила 8,21 - 12,78 г., а вага мідних монет 80-119 г. [1, с. 34-35].

В кінці IV - на початку III ст. до. н. е. в Ольвії можна прослідкувати чітку систему планування будівництва кварталів, майже повністю зникає явище хаотичної забудови. Будинки в цей час вже можна розрізнити за їх розміром, висотою, зовнішнім та внутрішнім оздобленням. В залишках будинків фіксують прикраси, всі ці фактори дозволяють розрізнити будинки за майновим та соціальним становищем їх жителів. Підвищується якість будівництва будинків, на багатьох спорудах помітні сліди перебудови [21, с. 79-81; 25, с. 169].

Від початку IV ст. до. н.е. до 30 років IV ст. до. н. е. житлові будівлі сільських поселень на території хори повністю являють собою надземні кам'яні будівлі, землянки та напівземлянки, якщо і зустрічаються, то виключно в статусі господарських будівель. Середній розмір поселень складає від 1 до 10 га. Проектування поселень передбачає заміну хаотичної забудови архаїчної доби на сплановану систему кварталів, поселення так само як в Ольвії обладнуються мощеними дорогами, гідротехнічними спорудами для відводу та забору дощової води [7, с. 22-26; 39, с. 190-194].

Отже, як ми бачимо, в архітектурному плані Ольвії масових змін не відбувається. Основна маса житлової забудови представлена землянками та напівземлянками. Однак, в місті відбувається монументальне будівництво храмів, на початку останньої чверті VI ст. до. н. е. засновується агора, а навколо міста в перші десятиліття його існування засновується значна кількість сільських поселень. Оформлення ремісничого кварталу, та розвиток сезонних поселень, що займаються промислами говорить нам про те, що в місті спостерігається поступове економічне піднесення. Можливо наслідком цього піднесення, або навпаки яскравим його показником, є випуск своєї власної монети. Ольвія, вже в перші роки після свого становлення як полісу, випускає власну монету. В порівнянні з іншими досліджуваними полісами, вона випереджає сусідів, більш ніж на півтора століття до появи монетних чеканок в Тірі та Херсонесі. Тобто, можна стверджувати, що за

археологічними та нумізматичними джерелами, економічний розвиток дослідженого періоду однаково добре прослідковується.

В класичний період ми спостерігаємо заміну житлової забудови землянок та напівземлянок на надземні кам'яні будинки протягом V ст. до н. е. Вже в IV ст. до н. е. ми можемо спостерігати, що будинки починають відрізнятися один від одного в розмірах, а також окремі екземпляри мають ознаки декоративного оздоблення, що вказує на початок розшарування населення, але сам факт такого розшарування і не суттєву різницю між будинками заможних містян та незаможних, дозволяє припустити, що економічний добробут всіх громадян був на достатньому рівні. Випуск великих мідних монет та срібних монет в V ст. до н. е. вказує на значне збільшення торгівельної активності. Для задоволення потреб в торгівлі, імовірно, і випускали конкурентні срібні монети, які цінувались у всіх полісах, а також великі мідні монети, імовірно, випускались для можливості укладання великих торгівельних угод в середині полісу, а можливо і з представниками інших держав.

Однак, занепад хори на кілька десятиліть мав би свідчити про початок економічної кризи, оскільки головним експортним продуктом полісів Північного Причорномор'я була сільськогосподарська продукція. Але, враховуючи, що в цей період чеканились великі мідні та срібні монети, а в самій Ольвії не відбувається зменшення якості будівництва будинків, то можна припустити, що поява передмістя, як тимчасового прихистку для жителів хори, була вимушена міра в час, імовірно, переселення кочових племен. Тобто, рясні емісії монет можуть вказувати, що в період занепаду хори Ольвія збільшувала експорт промислових товарів та природних ресурсів, а збільшені обсяги торгових операцій власне і потребували значного випуску монет. Сама ж Ольвія, імовірно, існувала за рахунок ближньої хори. Тож занепад хори не можна трактувати як економічну катастрофу.

1.2 Елліністична доба

В кінці IV до середини III ст. до н.е. Ольвія досягла свого максимального розміру в 50 - 55 га. Максимального розширення зазнав і ольвійський некрополь, площа якого становила 500 га [39, с. 161, 169].

В другій половині IV ст. до н. е. хора Ольвії стала об'єктом вторгнення македонського війська, майже все населення хори перебирається в місто. Однак, в процесі вторгнення, самі покинуті поселення не постраждали від руйнувань, ушкоджень зазнали поля з урожаєм, які були розграбовані, у зв'язку з цією обставиною після зняття облоги з міста життя на хорі досить швидко відновилось. В процесі вторгнення, громадяни Ольвії надали свободу рабам, які були готові боротись за місто й після завершення облоги, звільнені з рабства люди почали засновувати нові поселення на території хори. В останній чверті IV ст. до н. е. на території сільських поселень і за їх межами ми фіксуємо появу окремих садиб, а також садиб в колективній власності в межах однієї сім'ї, загальна площа яких складала 100-150 м². Загалом такі садиби були розповсюджені, як правило, поблизу Ольвії. Такий високий рівень життя на території ольвійського полісу спостерігався до середини I ст. до н.е. [7, с. 22-26; 39, с. 190-194].

В III ст. до н.е. монети з легендою ольвійського полісу з золота замінюються на випуск золотих монет Македонських царів Філіпа II, а потім і Олександра Великого. Впродовж III ст. до н. е. Ольвія має стабільні емісії монет з трьох металів, золота, срібла й міді, але фіксуються перебої в емісіях срібних монет. Курс бронзових монет по відношенню до золотих в цей час становив 400 до 1 [38, с. 30-31].

В кінці III ст. до н.е. в Ольвії спостерігається поява масивних стін, ці масивні мури прийшли на заміну сирцево - кам'яній стіні невеликого розміру, побудованій в IV ст. до н. е. В стіні було побудовано два проходи, Північні ворота і Західні ворота. Північна брама виконувала другорядну роль, в той час, як основною брамою Була Західна- на що може натякати їх монументальність в порівнянні з Північною брамою. Західні ворота були

побудовані між двома баштами, розміри яких були 15 на 15 м. Агора, як центр міста, була огорожена найважливішими будівлями по периметру, це були будівлі адміністративного торговельного та громадського значення. В північному напрямку від агори знаходились стоя та центральний теменос, будівлі культурного та релігійного призначення, на південь від агори знаходились будівлі громадського значення гімназій та комплекс бань. На Сході був торговельний масив, де здійснювались основні комерційні операції в місті. Західна частина була відведена під адміністративний квартал. Основну площу міста займали житлові будинки, які було згруповано в квартали розмірами від 500 до 3000 м². В усіх будинках на подвір'ї, в підвальному приміщенні чи в середині встановлювались цистерни для води. Приватні будинки Нижнього міста в більшості мали свої колодязі. В місті помітним стає мода на декоративне оздоблення приміщень з глиняних виробів чи викладанням мозаїки чи гальки [21, с. 84-88; 35, с. 30-38; 39, с. 161-169].

Станом, на кінець III ст. до. н.е. , останньою третиною II ст. до. н.е. більшість монет цього періоду має на собі сліди перечеканки. Найбільша кількість перечеканок торкнулась монет з срібла й золота, перечеканка мідних монет є рідкісною, в порівнянні з срібними й золотими, прослідковуються рідкі емісії бронзових монет в цей період [22, с. 80-83].

II - I ст. до. н. е. для Ольвії було періодом кризи. Монументальні споруди збудовані в кінці IV ст. до. н. е. на центральному теменосі зникають, північна частина міста також занепадає, житлові будинки були покинуті власниками. Згодом ці будівлі знесуть, і тут збудують гончарний квартал. В результаті невідомої катастрофи храми та статуї богам були демонтовані, і з їх залишок було відновлено пошкоджені мури. До вторгнення гетських військ Ольвія перебувала в глибокій кризі [21, с. 84-88; 35, с. 30-38; 39, с. 161-169].

В період з II ст. до. н.е. на I ст. до. н.е. Ольвія випускає емісії в основному бронзових монет, де карбувалися імена Скілура [38, с. 32].

Отже, в останній чверті IV ст. до. н. е. Ольвія пережила облогу македонськими військами. Характер облоги, а саме відсутність руйнувань сільської округи передбачав те, що македонці мали на меті підкорити Ольвію своїй владі, а не нанести їй значних збитків в ході війни. Однак, після зняття облоги та відходу македонських військ, через відсутність руйнувань на поселеннях хори, життя тут швидко відновилося. А от соціальні зміни, а саме звільнення рабів для оборони міста, привели до появи нових поселень на хорі. Як наслідок- ми бачимо, що в III ст. до. н. е. Ольвія вступила в період найбільшого свого розвитку. Значне збільшення будинків та ускладнення техніки їх будівництва, збільшення кількості сільських поселень, а також будівництво потужних оборонних укріплень свідчать про значне економічне зростання, тобто про збільшення економіки, а потужна економіка дозволяла місту далі розвиватись. Економічне піднесення відобразилось і в емісіях монет. Так, в кінці IV в першій половині III ст. до. н. е., Ольвія випускала регулярні емісії золотих та срібних монет.

Однак, в кінці III - на початку II ст. до. н. е. ми спостерігаємо економічний спад. Якщо ще на початку II ст. змін в архітектурі міста ми не спостерігаємо, а також не фіксуємо зменшення чи занепад сільських поселень, то у випусках монет починають з'являтися сліди перечеканки золотих та срібних монет попереднього століття.

Ми не можемо стверджувати, що археологічні данні не підтверджують початок економічного занепаду, оскільки в цей період припиняються й масові забудови як в Ольвії так і на хорі, не простежуються й значні будівельні проекти, як наприклад будівництво нових фортифікацій в III ст. до. н. е. Скоріше всього мова йде про економічну кризу, яка тільки но починає набирати обертів, оскільки, якщо будівництво нових архітектурних та значне зменшення, в порівнянні з III ст. до. н. е., археологічного матеріалу свідчать про зупинку економічного розвитку, то й нумізматичний матеріал не говорить про різкий занепад економіки. Бо, на початку II ст. до. н. е. ми ще фіксуємо сліди емісій золотих та срібних монет з ознаками перечеканок.

Тобто, станом на початок - середину II ст. до. н. е. ми спостерігаємо синхронне для археологічних та нумізматичних джерел сповільнення економіки. В процесі II ст. ці два види джерел так само демонструватимуть повільне поглиблення економічної кризи, поступове знелюднення частини міста та зникнення монументальних будівель IV ст. до. н. е. Зникнення срібних та золотих монет з ольвійських емісій підтверджує приблизно одинакове висвітлення економічної ситуації в Ольвії. Чеканка мідних монет протягом II - I ст. до. н. е. та спроби забудувати пусту частину міста гончарними майстернями говорять нам про способи подолання економічної кризи. Але, в I ст. до. н. е. значне зменшення мідної монети в періодичних емісіях, та відсутність будь яких будівельних робіт у місті говорять нам про те, що економічна криза все ж досягла свого апогею. Фіналом чого стало вторгнення гетів в середині I ст. до. н. е.

1.3 Римська доба

Вторгнення до Ольвії військ Бурбесті в середині I ст. до. н.е. ненадовго зупинило життя в місті і на хорі. Багато жителів полісу рятуються за Дніпром і в інших колоніях. Відновлення полісу починається в кінці I ст. до. н.е., одночасно з Ольвією повторному заселенню піддається й хора [39, с. 250]. Частину поселень було полишено назавжди, однак засновувались й нові. На відміну від попередніх століть, коли політична ситуація у великому степу була спокійна, поселення не були прив'язані до географії, тепер після навали гетів нові поселення намагались будувати в складно доступних географічних районах, до прикладу поміж річкових балок на пагорбах, поміж ярами. Їх площа була в середньому від 0,2 до 1,5 га, більша частина поселень в період з кінця I ст. до. н.е. - початку I ст. н.е. мали укріплення [42, с. 157].

Після вторгнення гетів на територію поліса будь яка діяльність в місті не фіксується аж до початку I ст. н.е. На початку I ст. н. е. на територію поліса повертаються грецькі колоністи і починається відновлення сільських

поселень. Однак в період першої половини I ст. н. е. в полісі Ольвія не відбувається емісій монет з жодного металу. Лише в середині I ст. н.е. спостерігається перша емісія мідних монет з іменами Фарзоя. В середині I ст. н.е. починаються емісії золотих монет з ініціалами Фарзоя. Виготовлені вони не дуже якісно в плані чеканки, “грубо та неохайно”, вага цих монет складала 7,42 г. [22, с. 108-109; 37, с. 32].

Протягом третьої чверті I ст. до. н.е. в Ольвії спостерігались стабільні емісії золотих та мідних монет з ініціалами Фарзоя, в той час, як срібні монети в основному мали легенду стандартних римських монет. Збільшення емісій саме срібних римських монет може означати переорієнтацію Ольвії від покровителів з Великого степу до покровительства Римської імперії і значної інтеграції в торгівельну систему імперії [1, с. 68-69].

На відміну від попередніх століть, тепер городища виконували не лише функцію ресурсних центрів для міста, але й формували собою мережу поселень, здатних підтримувати візуальний зв'язок між собою. Середня відстань між ними складала від 5 до 8 км. Вони прикривали головні підходи до міста [42, с. 157-158].

В кінці I ст. до. н.е. на початку I ст. н.е. територія ольвійського полісу починає повторно заселятись переселенцями. Почався процес відновлення полісу після гетської навали [2, с. 316]. Біженці, що рятувались в Подніпров'ї, повертаються до міста. В результаті розорення міста, його загальна площа з урахуванням нових переселенців скоротилась лиш до Південної частини від загальної площі всього міста станом до вторгнення. Загальна площа міста зменшилась в три рази, якщо порівнювати його з періодом найвищого розквіту. Обмежувалась Ольвія з Заходу Заячою балкою, зі Сходу лиманом, а з Півночі поперечною балкою [39, с. 330-332].

Станом на I ст. н.е. в результаті відновлення міста ми спостерігаємо однотипну забудову, без яскраво виражених ознак оздоблення будинків, будинки були представлені як однокамерними так і багатокамерними екземплярами [35, с. 82]. Оборонні споруди, як свідчив Діон Хрисостом, на

початку нашої ери були у вигляді тонкої стіни, яка була влаштована в оборонні укріплення, зокрема вона з'єднувала башти догетської епохи, в самому місті повторно було заселено частину від загальної площі міста догетських часів [39, с. 333].

На межі I ст. до н.е. - I ст. н.е. місто переорієнтовується на сільськогосподарський сектор економіки, про що свідчить велика кількість зернових ям, які були виявлені як на приватних ділянках громадян, так і на територіях теменосів, однак останні були достатньо потужними, щоб припустити, що вони виконували роль міських зерносховищ [3, с. 316-317].

В середині I ст. н. е. в Ольвії остаточно окреслюється промисловий квартал, який був відділений невеликою стіною від житлових будинків. Розташований він був у Верхньому місті, де раніше знаходилась житлова забудова. Також спостерігались невеликі промислові виробництва в передмісті, що було звичною практикою для чорноморських колоній того часу [39, с. 336].

В кінці третьої чверті I ст. н.е. в Ольвії здійснюється емісія срібних монет вагою в 11,11 г. На початку останньої чверті I ст. до. н.е. в Ольвії чеканять нові римські монети з золота і срібла [1, с. 70-71].

В кінці I ст. н.е. на початку II ст. н.е. в Ольвії відновлюється випуск мідних монет, також на початку II ст. н.е. набуває поширення чеканка срібних монет з римською символікою. Вже в першій чверті II ст. н.е. ми починаємо фіксувати сліди клеймування монет, клеймування монет буде тривати в період з II на III ст. н.е. Абсолютну більшість монет представляють монети старих емісій з слідами перечеканок починає домінувати в кінці II на початку III ст. н.е. [22, с. 117-120].

Найбільшого розвитку після гетського погрому Ольвія досягла в другій частині II - першій чверті III ст. н. е. з приходом у місто римського гарнізону. Римські сили починають розбудовувати захисні споруди, також їхня присутність стабілізує ситуацію на території хори [3, с. 317].

Після облаштування в місті, римський гарнізон починає будувати захисну цитадель в центрі Ольвії в додачу до відновлення стін. З внутрішнього боку міста попід стінами починають зводити будинки для гарнізону в межах цитаделі й міста. Всі підстінні будівлі були однакових розмірів, і з однаковим облаштуванням. Площа цих будинків становила в середньому 20 - 25 м², в довжину будинки тягнулись на 5 - 6 м. Підлога в цих будинках виглядає дуже міцною, що може натякати на наявність другого поверху, або про можливість його додати за необхідності [35, с. 82-83].

Друга половина II ст. - перша половина III ст. н.е. - на території теменосів починають зводити храми богам: Сепарису, Ісиді, Посейдону, також в цей час зводять скульптури видатних ольвіополітів. На цей час також припадає повторна згадка, вочевидь, відновлених гімназію та комплексу бань на півдні від Агори [39, с. 242-244].

На початку III ст. н.е. знову починає зростати кількість житлової забудови, облаштовують для проживання навіть тераси, площа терас в середньому була від 8 до 18 м. В процесі забудови щільність житлових будинків в межах стін стає критичною тому в III ст. н.е. масово починають фіксувати добудову додаткових поверхів на вже існуючих будинках [39, с. 241, 248].

З початку до середини II ст. до н.е. через набіги кочівників переважно "тавро-скіфів" поселення на території хори занепадають. Наслідком набігів кочівників стало загальне зменшення якості укріплень в більшості поселень протягом другої половини II ст. до н.е., що припиняє існування поселень до другої половини II ст. н. е. Побудова фортифікаційних споруд на городищах хори змінили акцент з використання кам'яних стін до будівництва дерев'яних укріплень, посиленних валами, але в той же час фортифікації Ольвії тільки посилюються [39, с. 251-252; 42, с. 159].

Період з другої половини II ст. н.е. - початок III ст. н.е. вирізняється найбільшим розвитком хори за весь час існування полісу, в той час як Ольвія

значно скорочується в розмірах. Городища на території хори розподілялися на 1) укріплені і 2) неукріплені варварські осілі поселення [39, с. 253-254].

Перший вид розподілявся на такі типи:

1. Поселення з потужними укріпленнями навколо городища та щільною забудовою [42, с. 160].

2. Поселення з кількома лініями укріплень, які слугували для розміщення гарнізонів в сільській місцевості [42, с. 160].

3. Поселення, які мали укріплення, та в межах яких поряд з житловими будинками існувала незабудована ділянка, яка була додатково огорожена захисними стінами в межах поселення. Такі поселення могли виконувати роль сховищ для навколишнього населення від нападів варварів [42, с. 160].

4. Римські військові табори [42, с. 160].

В III ст. н.е. основна маса житлової забудови на території сільських поселень будувалась за елліністичними стилям будівництва житлових помешкань, основна маса будинків будувалась з сирцевого каміння і була в основному одноповерховою, середня площа будинків становила від 60 до 236 м². Досить часто зустрічаються будівлі, де в одному приміщенні знаходились як житлові, так і господарські кімнати, подекуди зустрічались будинки з закритими внутрішніми дворами. Групи будинків оформлювались в квартали квадратної форми [39, с. 254].

До середини III ст. до н.е. в Ольвії спиняються емісії монет в другій половині III ст. н. е. тут не фіксується ознак присутності монет новіших за III ст. н. е. [23, с. 263-264].

Третя чверть III ст. н.е. - період коли в результаті варварських переселень грецьке населення остаточно витісняється з території полісу Ольвія, наслідком цього став занепад Ольвійської хори [39, с. 250].

Отже, римський період, особливо друга половина I ст. до н. е. та - I ст. н. е. на відміну від інших періодів вже мають певні неточності. А саме, загальний вигляд міста в I ст. н. е. після повторного заселення полісу. Ольвія

в цей час характеризується однотипною забудовою житлових будинків, без ознак оздоблення, чи інших ознак, які б вказували на добре економічне становище їх власників. Фактично місто було схоже на Ольвію кінця V - початку IV за рівнем розвитку житлового будівництва. І в той же час, в середині I ст. н. е. в Ольвії випускаються золоті та срібні монети. Що абсолютно ніяк не сходиться з археологічними матеріалами, оскільки показник економічного становища полісів досить відрізняється в залежності від джерела. Цілком можливо, що чеканка монет з зображенням вождів кочовиків ніяк не пов'язана з монетною справою власне ольвійського поліса, оскільки метали могли надавати самі кочовики, а Ольвія через її слабкість, зумовлену спустошенням варварів, просто підкорилась, чи була підкорена кочовиками. Щоб закріпити політичний статус Ольвії, як підкореного полісу, варварські вожді чеканили тут свої монети. До того ж Ольвія - це єдиний населений пункт Побужжя, який міг випускати монети. Значно жвавіше відновлення хори цього періоду, імовірно, не здатне було підтримувати економіку Ольвії на такому рівні, аби вона могла випускати золоті та срібні монети в цей період. Однак, до початку II ст. н. е. як на поселеннях хори, так і в Ольвії збільшується кількість зернових ям, що може означати орієнтацію економіки на експорт сільськогосподарської продукції.

Можливо, відновлення полісу та продаж сільськогосподарської продукції на початку II ст. н. е., вже може підкріплюватись регулярними емісіями мідних монет. В подальшому, з приходом римлян до Ольвії, випуски золотих та срібних монет починають збігатись з даними археологічних джерел. А саме, якість будинків та сліди декоративного оздоблення знову фіксуються. Укрупнення сільських поселень, та загальна стабілізація політичної ситуації сприяють початку економічного піднесення. Друга половина II - перша половина III ст. н. е. знову демонструють нам те, що дані з археологічних та нумізматичних джерел приблизно однаково висвітлюють економічне становище Ольвії.

Тож, як ми бачимо економічний розвиток Ольвії є приблизно однаково добре висвітленим в археологічних та нумізматичних джерелах протягом VI - I ст. до. н. е. Однак, на початку нашої ери, економічна ситуація, яка висвітлюється в археологічних та нумізматичних джерелах помітно не співпадає. Враховуючи, що це був довгий період відновлення після знищення міста військами гетів і поліс Ольвія ще не відновив сили для спротиву від зовнішнього впливу, то цілком можливо, що він потрапив під контроль кочовиків, які випуском монет з зображенням кочових вождів закріплювали статус підкореного за Ольвією.

З чого ми можемо зробити висновок, що висвітлення економічного становища за археологічними та нумізматичними даними може не співпадати по причині зовнішнього впливу, та втрати політичної самостійності. Оскільки навіть в V ст. до. н. е. в період занепаду хори та в кінці третьої чверті IV ст. до. н. е. в умовах війни з македонцями, в Ольвії не спостерігалось розбіжності у висвітленні економічного розвитку з двома типами джерел. Тож, політична підпорядкованість полісу своїм сусідам може впливати на рівень об'єктивності висвітлення економічного розвитку полісу.

РОЗДІЛ 2

ТИРА

Вивчення Тіри почалось ще в першій половині XIX ст. Вперше спробу локалізувати це місто поблизу Акермана прийняв І. А. Стемпковський в своїй праці «Исследование о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном» (1826), де він спираючись на письмові джерела та випадкові археологічні знахідки (монети, епіграфічний матеріал, скульптури, кераміка) з території Акерману висловив думку про те, що саме тут знаходиться античне місто Тіра.

З другої половини XIX ст. дослідження Тіри продовжувалось в більшому масштабі. На території міста велись роботи, ціль яких були пошуки кладів цінних речей. Припущення І. А. Стремповського про місцезнаходження Тіри було підтверджено Н. О. Кондаковим, в його праці «О некоторых мелких предметах древности, найденных в Акермане» (1876) В. Н. Юргевичем в його праці «О некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования» (1888), вони дійшли висновку, що знахідки не є притаманними для епохи середньовіччя і припустили, що десь поблизу Акерманської фортеці може знаходитись античне місто.

Увага приділялась не лише епіграфічним, але й нумізматичним джерелам. Не дивлячись на деякі неточності в інтерпретації монет, в науковий обіг введено надзвичайно важливе нумізматичне джерело. «Монеты города Тиры, хранящихся в Музее Одесского общества истории и древности» (1889) підготовану працівниками музею.

Знахідки епіграфічних пам'яток біля сіл Коротке та Чобручи, а також перекірливі свідчення деяких давніх авторів викликали дискусію про місцезнаходження Тіри. Цьому дискусійному питанню присвячені статті Ф. К. Бруна «О местоположении Тираса» (1853) та В. Н. Юргевича. Однак ними так і не було вирішене питання про місцезнаходження Тіри. Остаточо

прояснив ситуацію Є. Р. Штерн в своїй праці «Раскопки в Акермане летом 1912 г.» (1913), яка охоплює розкопки 1900, 1904, 1912 рр., що мали в основному розвідувальний характер (було закладено 13 невеликих розкопів на території середньовічної фортеці) він дійшов висновку про те, що поблизу середньовічної фортеці та під фортецею є залишки античного міста. Є. Р. Штерн невеликими розвідковими працями намагався наочно визначити територію, яку займало місто в античний час. В результаті цих досліджень знайдено залишки вимосток, поховальні комплекси, різний речовий матеріал широкого хронологічного діапазону від античності до середньовіччя. Однак матеріали опубліковані дуже загально, коротко та поверхнево, без супутньої наукової документації.

В 1919, 1927 - 1930 рр. розкопки в Тірі продовжували румунські археологи. Було закладено дев'ять розкопів на території фортеці та за її межами. В результаті робіт були відкриті захисні, житлові та господарські споруди, надзвичайно цікаві пам'ятки матеріальної та духовної культури. Великою заслугою румунських дослідників є введення в науковий обіг пам'яток лапідарної і керамічної епіграфіки, які дозволили зробити висновок не лише про перебування римського гарнізону в Тірі, але й про його склад. Була видана серія робіт присвячених графіті з Тіри, знайдених в цей період. Всі лапідарні й епіграфічні пам'ятки з Тіри були зібрані й опубліковані В. В. Латишевим.

Тож перший період дослідження Тіри характеризується безсистемністю та відсутністю чіткого набору методів дослідження, самі дослідження проводились не комплексно, а частково.

Другий період дослідження Тіри пов'язаний з Академією Наук України. За її керівництва Тіру починають досліджувати значними розкопами. Л. Д. Дмитров та А. І. Фурманська відкривають цілі вулиці та промислові комплекси римського часу, результати досліджень регулярно друкувались у періодичних виданнях. Ці розкопки дали змогу виявити загальний план міста, характер будівництва та деякі аспекти економіки.

Розкопки під керівництвом С. Д. Крижицького та І. Б. Клеймана виявили сліди оборонних укріплень та адміністративних будівель римського легіону. Ці розкопки дозволили краще дослідити оборонну систему міста. Підсумок робіт було зроблено в праці «Отчет о раскопках Белгород-Тирской экспедиции в 1971 г.» (1971).

В 1962 р. В. Д. Юлавацький проводить підводні дослідження затопленої частини Тіри, які в 1971 продовжив С. Д. Крижицький. Ці дослідження довели факт затоплення частини міста. За поодинокими знахідками поховань було проведено першу підсумкову роботу, присвячену некрополю Тіри, значна частина якого знаходиться під сучасним містом.

1957 -1958 і в 1973 рр. проводяться дослідження приміської території. Вдалось виявити в 1975 - 1978 рр. поселення Молога II, але знахідки виявились сильно загальними, аби можна було зробити висновок про приналежність поселення до хори Тіри.

В процесі розкопок добре були досліджені житлові будинки перших століть нашої ери та зроблено велику кількість знахідок унікальних предметів (скляного посуду, металевих світильників) а також ремісничих та промислових споруд на основі чого надавались перші оцінки економічного становища римської Тіри.

Вийшли перші узагальнюючі справи про монетну справу Тіри, дослідженням нумізматичного матеріалу займались Зограф, Каришковський та Анохін. На основі здобутого фактичного матеріалу в 1985 р. вийшла перша узагальнююча монографія про Тіру за авторством Каришковського П. Й. та Клеймана І. Б. «Древний город Тира» (1985).

Однак, на прийнятному рівні досліджено лише шари римського часу. Шари IV - I ст. до. н. е. й досі лишаються майже не розкопані, в результаті чого- маючи більш ніж столітню історію дослідження, Тіра лишається одним з найменш досліджених полісів Північного Причорномор'я.

2.1 Доба архаїки та класики

Тіра була заснована в останній чверті VI ст. до.н.е. переселенцями з Мілету [45].

Перші грошові знаки на території полісу Тіра зустрічаються ще в кінці VI – протягом V ст. до. н. е. Це були грошові знаки інших полісів, які зустрічались в незначних кількостях. Це були грошові знаки у вигляді солярних знаків, а також бронзових наконечників стріл з Ольвії та срібних монет з Афін, зафіксовані в найбільш ранніх шарах міста. Очевидно вони були свідченням активної торгівельної діяльності полісу, або свідченням про роль проміжного пункту в Чорноморській торгівлі [1, с. 87-88; 11, с. 112].

Міська забудова Тіри кінця VI - початку V ст. до. н. е., як і в інших полісах Північного Причорномор'я на перших етапах існування, представляла собою групування землянок та напівземлянок. На відміну від міста, де землянки знаходились значно ближче одна до одної, на території сільських поселень концентрація землянок була значно менш щільною, землянки сільських поселень мали трохи менший розмір ніж міські [35, с. 28].

В кінці VI - на початку V ст. до. н. е. сільських поселень на території хори Тіри далеко від міста не зафіксовано. В той час, як інші іонійські колонії: Ніконій та Ольвія, вже в перші десятиліття свого існування, мали значне розселення по території своєї хори. Це дозволяє припустити, що з найперших років свого існуванні головним видом діяльності Тіри було надавання торгівельних послуг. На території полісу були виявлені керамічні вироби з Аттики та Іонії, що дозволяє припустити наявність торгівельних контактів з полісами цих територій, а також надавання послуг проміжного торгівельного пункту для торгівельних караванів, що рухались Дністром та Дунаєм до Ольвії та інших полісів Північного Причорномор'я. Продовольчі потреби, можливо, цілком задовольнялись поселеннями навколо самого міста, або мали місце закупівлі їжі в Ніконія [9, с. 331; 32, с. 49-50].

Немає точних даних про архітектурні зміни в Тірі протягом V - початку IV ст. до. н. е. та даних про перехід на надземне будівництво, але, якщо прослідкувати розвиток інших полісних центрів Північно – Західного Причорномор'я, а саме Ніконій, Ольвію, Херсонес, то в них перехід від будівництва землянок та напівземлянок до надземного будівництва відбувається в середньому через пів століття після заснування полісу. Враховуючи, що Тіра, як нам відомо з епіграфічних джерел, досить швидко перетворилась в торговий центр, або надавала послуги проміжного пункту для торговельних караванів. У зв'язку з чим можна припустити, що місто швидко розвивалось за рахунок торговельної діяльності. Тож імовірно, масовий перехід до надземного будівництва відбувся приблизно в другій половині V - на початку IV ст. до. н. е. В кінці V - на початку IV ст. до. н. е. Тіра була обнесена стінами та баштами [35, с. 29-30; 28, с. 26; 24, с. 43].

Друга половина V ст. до. н. е. характеризується різким збільшенням кількості кераміки на території міста, імовірно це вказує на початок торговельної активності в регіоні. IV - III ст. до. н. е. на території Тіри фіксуються залишки ліпного гетського посуду, що може вказувати на налагодження торговельних відносин з варварським населенням, або його проживання представників місцевого варварського населення в межах міста. В кінці V – початку IV ст. до. н. е. на території Тіри фіксується збільшення керамічного посуду з полісів центральної Греції, а також знахідки скляних виробів та світильників з глини та металу з полісів Іонічної Греції [24, с. 43; 28, с. 29].

В V - на початку IV ст. до. н. е. збільшується кількість тимчасових і постійних сезонних поселень, які займалися промислом риби, хутра та дерева. В місті виявлено значну концентрацію горнів для виготовлення металів. Враховуючи малу кількість сільської продукції, яку могли виготовляти поселення на хорі можна припустити, що Тіра орієнтувалась не на якийсь окремий продукт в своїй торговельній політиці, а на виготовлення товарів в широкому спектрі, від сировини до промислових виробів з кісток,

шкіри, заліза. Цим періодом зафіксовано кілька горнів для виробництва металу, імовірно металеві вироби виготовлялись або для продажу, або для задоволення внутрішніх потреб [34, с. 53-54; 8, с. 239-242; 49, с. 25].

В кінці V - на початку IV ст. до. н. е. в Тірі вже існували будинки надземного типу, до середини IV ст. до. н. е. в Тірі було прокладено водогін. Було досліджено будинок початку елліністичної доби, який датується кінцем IV ст. до. н. е. Він мав ознаки багатого оздоблення (мозаїка, вимощені плиткою стіни), також в цьому будинку були присутні підвал на огороженій території біля будинку зафіксовано вітвар. Житлові приміщення знаходились як в підвальній частині, так і в самому будинку, що вказує на те, що будинок міг належати одній великій чи кільком малим родинам не знатного походження. В другій половині IV ст. н. е. розмір Тіри досягає 6 – 12 га. [8 с. 239-24 с. 29; 17 с. 49].

Перші нумізматичні знаки, які можна пов'язати з випуском монет, власне полісом Тіра, датуються кінцем першої половини IV - початком другої половини IV ст. до. н. е. Це були мідні монети вагою в 8 - 15 г. монети з головою Геракла на аверсі та спокійним биком на палиці, на реверсі. Наступні випуски другої половини IV ст. до. н. е. склались з срібних монет вагою від 4.8 г. до 5.8 г. та мідні монети вагою в 6 - 12 г. Легенди на цих монетах майже ідентичні і зображають річкове божество Тіраса з маленькими ріжками на аверсі, та спокійного бика на мідних монетах і бика в русі на срібних монетах на реверсі. Протягом IV ст. до. н. е. та на початку III ст. н. е. вага як срібних монет, так і мідних зменшується. Срібні монети до початку III ст. до. н. е. мали середню вагу біля 5 г., а мідні зменшились в розмірах до 11 - 10 г [48, с. 259; 11, с. 112-113; 52, с. 34].

Отже, як ми бачимо Тіра відрізняється від Ольвії початком випуску власних монет на два століття пізніше ніж в Ольвії. Оскільки емісії монет в Тірі відбувались лиш з середини IV ст. до. н. е., то можна лиш стверджувати, що археологічні матеріали показують нам класичний поступовий розвиток

економіки, де з часом поліс міг дозволяти собі розширюватись, збільшувати хору, збільшувати за цей рахунок виробництво і поступово розширюватись.

Враховуючи що Тіра в IV ст. до. н. е. була огорожена стіною, і там імовірно вже існували надземні житлові будинки, то випуск мідних та срібних монет може цілком відповідати рівню економічного розвитку Тіри. Тобто, можна зазначити, що дані про економічний розвиток з археологічних та нумізматичних джерел співпадають.

2.2 Елліністична доба

Станом на середину IV - кінець IV ст. до. н. е. в порівнянні з іншими полісами Північного Причорномор'я сільські поселення Тіри є досить малими в середньому 1 га., а їх кількість та щільність розміщення на хорі значно менша ніж в інших полісах. В порівнянні з Ніконієм, Тіра мала в два рази менше сільських поселень, з чого можна зробити висновок про те, що експорт сільськогосподарської продукції не був головним видом торгової діяльності для міста [34, с. 52-54].

Житлове будівництво Тіри в IV ст. представляло собою типові квартали елліністичного часу. В порівнянні з першими надземними будинками, спостерігається значне збільшення будинків кінця класики - початку еллінізму. В кінці третьої чверті IV ст. до. н. е. будинки Тіри вже були оформлені в квартали розміром 20 - 30 метрів. Це були багатокамерні будинки з внутрішнім подвір'ям, а окремі екземпляри мали ордери. Особливістю будинків Тіри в порівнянні з Ольвією та Ніконієм були добре розвинені підвали, частково пристосовані для постійного проживання, частково для виконання господарських функцій [35, с. 40-41].

Кінець третьої чверті IV – кінець IV ст. до. н. е. на території Тіри не спостерігається впливу бурхливих подій другої половини IV ст. до. н. е. На відміну від Ольвії та Ніконія, які мають сліди македонського вторгнення не сама Тіра, не поселення її хори не мають слідів руйнувань. З чого можна зробити висновок, що похід македонського воєначальника Зопіріона або не

проходив територією Тіри, або Тіра не чинила спротиву македонцям, в результаті чого ми не фіксуємо слідів штурму чи розграбування поселень [32, с. 51].

На початку III - протягом III ст. до. н. е. в Тірі стабільно випускались мідні монети з легендами грецьких божеств. Найбільш масові серії монет з зображеннями богів: Аполлона, Деметри та Діоніса на аверсах і їх символіки: ліри, колосся пшениці та виноградної гілки на реверсі. Середня вага цих монет коливалась в межах 5 г. - 5.5 г. В кінці першої чверті III ст. до. н. е. з'явилися мідні монети вагою в 1 - 3 г. Через свій малий розмір ці монети, імовірно, застосовувались для здійснення торгівельних операцій в межах поліса. Для торгівлі з іншими державами використовувалось, або срібло з полісів Греції, або метод бартеру. Присутні поодинокі знахідки срібних та золотих монет з Афін та Боспору [11, с. 113-114; 52, с. 34-35; 1, с. 88-89].

В середині III ст. до. н. е. в результаті переселення варварських племен Тіра вступає в період військової та економічної кризи. Внаслідок вторгнення відбувається спустошення великої хори, зберігаються поселення які знаходяться навколо міста, що приводить до економічної кризи в полісі. Однак, на фоні занепаду сільських поселень великої хори, поліс не переживає різкого економічного спаду. Так якість житлового будівництва у Тірі, на відміну від Ольвії цього періоду, не знижується. Якщо в Ольвії спостерігається деградація житлового будівництва і постійне зменшення якості, так до II ст. до. н. е. більшість житлової забудови в Ольвії представляють однокамерні будинки. То в Тірі, якість будинків не знижується, навіть до гетського вторгнення в середині I ст. до. н. е. Також в Тірі немає ознак демонтажу житлових будинків та ремонтування за їх рахунок захисних мурів. Після вторгнення гетів та розграбування Тіри в середині I ст. до. н. е. проживання грецьких колоністів на території поліса тимчасово припиняється [35, с. 45-47; 50, с. 83].

В кінці III ст. до. н. е. в першій чверті II ст. до. н. е. в Тірі відбулась емісія золотих монет, що імітували монети македонських царів. Їх легенда

мала трон Афіни на аверсі та абревіатуру міста Тіра на реверсі. Кількість золотих монет є дуже обмеженою, що говорить про те, що це був одиничний випуск. Метою цього випуску, імовірно, було розширення торгівельних можливостей полісу. Однак, вже в другій чверті II ст. до. н. е. Тіра вже не випускала золотих монет, але продовжила регулярний випуск мідних монет. В кінці II - в першій половині I ст. до. н. е. В Тірі домінуючим видом мідних монет стають монети з легендою - голова Аполона на аверсі, та орел верхи на блискавці на реверсі. Орел на блискавці - це символіка Боспорського царства, з чого можна зробити висновок про залежність Тіри від Боспорського царя. Уже в середині I ст. до. н. е. Тіра зазнає спустошення військами гетів, перший період чеканки монет в місті припиняється [11, с. 113-114; 52, с. 36; 1, с. 92-94].

Отже, в період з кінця IV - кінця III ст. до. н. е. Тіра входить в період економічного розквіту. Тут, як в Ольвії, ми спостерігаємо значене ускладнення будинків як в плані оздоблення, так і в плані будівництва. Однак, в період ускладнення архітектурних об'єктів, Тіра випускає мідні монети різних розмірів. Можливо в цей період основна економічна активність відбувалась в середині полісу, а торгівля здійснювалась з найближчими сусідами.

В середині III ст. до. н. е. через переселення варварів і так невеликих розмірів хора Тіри занепадає, лишаються лиш найближчі поселення, які, імовірно, здатні були лиш задовольняти попит в їжі для населення. Але одночасно з занепадом хори, в Тірі чеканяться золоті монети в обмежених кількостях. Враховуючи, що до цього чеканились лиш мідні монети, то поява обмеженого випуску монет не може вважатись показником економічного росту. Можливо ці монети випустили для виходу на зовнішній ринок та налагодження торгівельних контактів з провідними торгівельними центрами регіону. Однак швидке зникнення золотих монет, дозволяє нам припустити, що ця аномалія не була відображенням економічного становища полісу. А той факт, що аж до середини I ст. до. н. е. міська забудова Тіри не

деградувала, так як це було в Ольвії цього періоду, а також нами не зафіксовано слідів знелюднення окремих кварталів міста, і до самого гетського вторгнення відбувались регулярні чеканки мідних монет, може нам говорити про те, що економічна криза в Тірі не прогресувала, або взагалі спинилась. Можливо в умовах занепаду хори, перебуваючи значно далі від основних шляхів пересування кочовників, на відміну від Ольвії, Тіра продавала чи обмінювала промислову продукцію в обмін на їжу.

2.3 Римська доба

На межі I ст. до н. е. - I ст. н. е., імовірно, відбувається відновлення життя на території поліса. На території Тіри на самому початку I ст. н. е. та в навколишніх поселеннях близько до міста ми починаємо фіксувати ознаки використання керамічного посуду і поступове збільшення покладів керамічного посуду від початку I ст. н. е. З чого можна зробити висновок, що хоч поліс і не відновився в цей час, але грецькі колоністи почали повторне заселення цих територій [24, с. 85].

В середині I ст. н. е. Тіра потрапляє в залежність від Римської імперії. Протягом першої половини I ст. н. е. кількість керамічного посуду, завезеного з територій римської імперії досягає кількісного рівня кераміки, завезеної з полісів Греції. Відновлення будинків відбувається за схожим сценарієм як в Ольвії та Ніконії. Однак, рівень будівництва будинків в порівнянні з елліністичним часом в Тірі не сильно знизився, якщо порівняти з Ольвією. Якщо в Ольвії відбувається деградація та примітивний стиль будівництва будинків, то в Тірі зберігається елліністичний стиль будівництва, однак саме планування будинків значно спрощується [35, с. 82, 97; 16, с. 12-15].

З середини I ст. н. е. протягом третьої чверті I ст. н. е. в Тірі відбулось кілька одноразових емісій, які представили римські та фракійські мідні монети з ознаками перечеканки, на яких надкарбовувались голова імператора на аверсі та назва Тіри на реверсі. Надчеканки на римських монетах мали

епізодичний характер до початку II ст. н. е. Надалі відновлення власної чеканки в Тірі відбулося в кінці I - на початку другої чверті II ст. н. е. коли в місті випускались мідні монети вагою в 10 - 20 г. та 80 - 110 г. До початку III ст. спостерігається зменшення мідних монет з малою вагою. Перерва в чеканці монет відбулась в третій чверті II ст. н. е. і відновилась на початку четвертої чверті II ст. н. е. [11, с. 116-117; 52, с. 36; 1, с. 98-99].

На початок другої половини I ст. н. е. Тіра збільшується в розмірах. В цей період вона збільшується на ту територію, яку зараз займає середньовічна фортеця, також вона розширюється на прибережних територіях, які зараз є затопленими. В кінці I - на початку II ст. н. е. в Тірі завершується відновлення міського житла. Так на початку II ст. н. е. в Тірі вже фіксуються нові вимощені плиткою вулиці. Міська забудова представляє собою квартали будинків, які поєднують у собі як житлові, так і господарські функції. Цілком можливо, що це залишки ремісничого кварталу, де в кожному будинку проживали різні майстри. З цього часу тут починають фіксувати поодинокі знахідки металевих світильників, які датуються II - IV ст. н. е. Металеві світильники виготовляли як зразок для виробництва глиняних, тож поява металевих світильників свідчить про початок масового випуску глиняної продукції і можливо промислового виробництва для продажу глиняних світильників [46, с. 66-68; 33, с. 101-102; 44, с. 80, 84].

II - початок III ст. н. е. це період активної забудови в Тірі. Будинки цього періоду будувались масивними, багатокамерними від 50 до 200 м². Присутні в цей час ордерні будинки. Житлові приміщення мали закритий двір. Однак деякі екземпляри будинків цього часу мають ознаки поділу на житлову та ремісничу частину. Так в ряді будинків були виявлені інструменти для роботи з деревом, а також горни на подвір'ях, в будинках що знаходились поблизу річки зафіксовано залишки печі для обпалення кераміки.. Це дозволяє припустити існування ремісничого кварталу в Північно - Східній частині міста [33, с. 102-105].

До II - III ст. н. е., імовірно, була відновлена хора Тіри. Так всі знайдені поселення знаходяться на узбережжі лиману, в результаті чого ми можемо припустити, що хора Тіри була витягнута вздовж лиману. На початку II ст. н. е. сільські поселення вже були забудовані житловими будинками, окремі будинки мають значні розміри, що дозволяє припустити про існування садиб на території поселень, які належали заможним громадянам. В сільських поселеннях фіксуються зернові ями, горни для виплавки заліза, печі для обпикання кераміки. Імовірно, через малий розмір хори, в цих поселеннях посилено виготовлялись ремісничі та промислові товари, приблизно схожий процес відбувався в Херсонесі в ці часи, коли через значне скорочення хори Херсонес був змушений переорієнтуватись на випуск рибної продукції. Тіра, можливо, зробила основою своєї економіки продаж промислових та ремісничих товарів [46, с. 67-70; 33, с.106-107].

В другій половині II - в першій половині III ст. Тіра досягає значного рівня розвитку. Будинки отримують ознаки оздоблення декоративною керамікою. В процесі міського благоустрою використовується плитка та глиняна цегла місцевого виробництва. До цього ж періоду відноситься завершення будівництва міського водогону та каналізації. Найбільш заможні громадяни в своїх будинках мали власні колодязі. По місту було встановлено систему цистерн для забору дощової води. В окремих домах фіксуються сліди металевих світильників. Також до цього періоду відносяться знахідки скляного посуду в будинках та поодинокі знахідки ювелірних виробів, скляний посуд був максимально широкого функціоналу від посудин для зберігання до декоративних прикрас. В місті починає функціонувати кузня. При цьому місто зберігає грецький архітектурний стиль. Вплив римських провінційних архітектурних традицій не був тут сильним. Одні з небагатьох проявів цих традицій - це будівництво укріплень римського часу за римськими будівельними традиціями та в появі типів споруд, характерних для римських міст, такі як терми [46, с. 70-71; 33, с. 107-108; 36, с. 40-41; 31, с. 51; 43, с. 53-54].

Кінець II - початок III ст. н. е. Це час регулярних емісій мідних монет великого розміру 100 - 130 г. Імовірно, на фоні масового зменшення срібних монет, їх місце планувалось замінити великими мідними монетами. Так вже в III ст. н. е. мідні монети вагою менше 80 г. майже зникають в чеканці Тіри. На початку другої чверті III ст. чеканка монет в Тірі припиняється, на території міста збільшується кількість римських монет, які чеканили в інших більш південних містах Римської імперії [11, с. 120; 52, с. 36; 1, с. 100-101].

Однак в третій чверті III ст. н. е. з Тіри було виведено римський гарнізон під натиском варварів для захисту придунайських провінцій, сільські поселення Тіри, внаслідок відходу римлян, зазнають нападів з боку кочовиків, фіксуються сліди руйнувань на хорі. А в середині III ст. н. е. Тіра зазнає напад готів, за археологічними даними, до цього періоду відносяться значні поклади попелу, що свідчить про значні руйнування міста. Сліди подальшого проживання людей будуть синхронні з покладами попелу, що говорить про те, що місто повністю не відновилося в наступному столітті [32, с. 55, 60; 29, с. 21; 40, с. 10].

Отже, в I ст. н. е., після відновлення полісу, в середині I ст. н. е. з випуском мідних монет з ознаками перечеканки Тіра починає відновлюватись. А саме в Тірі досить швидко за пів століття до початку II ст. н. е. відбувається відновлення житлової забудови, до прикладу в Ольвії цей процес почався на початку I ст. н. е., до того ж якість будинків, які зводились в Тірі була значно кращою ніж в Ольвії. В цілому римський період характеризується найбільшим економічним розквітом за всю історію Тіри, якщо звертатись до археологічних джерел. Але при цьому, з нумізматичних матеріалів ми маємо лиш мідні монети різних розмірів. Відновлення хори в II - III ст. н. е. та орієнтація всього полісу на випуск промислової та ремісничої продукції мали б вказувати на значне економічне зростання, якого не спостерігалось навіть в III ст. до. н. е. З чого ми можемо зробити висновок про невідповідність нумізматичних джерел наявному рівню економічного розвитку.

Тож, якщо підсумувати, то процес економічного розвитку Тіри є значно складнішим, ніж в Ольвії. Оскільки перший період існування полісу нумізматичного матеріалу полісу Тіра ще не існувало, що унеможливило порівняння, оскільки монети випускають лиш під кінець класичної доби. Елліністична доба існування Тіри до середини III ст. до н. е. - це період існування, де ми можемо порівняти археологічні та нумізматичні джерела при умові, що монети об'єктивно висвітлюють рівень економічного розвитку поліса. Період з середини III до середини I ст. до н. е. це останній відрізок часу, де нумізматичні матеріали показують більш менш об'єктивно рівень економічного розвитку в порівнянні з археологічними джерелами.

Однак, в римський час очевидно нумізматичні матеріали Тіри вже не є об'єктивним джерелом відображення рівня економічного розвитку поліса.

РОЗДІЛ 3

ХЕРСОНЕС

Археологічні дослідження Херсонесу почалось близько 150 років тому. Але лиш наприкінці XIX ст. вони набули систематичного характеру. До цього періоду в Херсонесі проводились значні розкопки, які були спрямовані в основному на дослідження християнських храмів та шарів візантійського періоду, але паралельно в процесі розкопок зачипались і античні шари міста, наслідком чого було повільне накопичення археологічного матеріалу античного часу. Так в XIX ст. до розкопок Херсонесу приступив К. К. Костюшко - Валюжнич, який виявив залишки оборонних стін та житлових будинків. Знайшов епіграфічні та нумізматичні джерела, не залишивши по собі наукових праць його внеском в дослідження було створення значної колекції різного археологічного матеріалу від кераміки до монет, а також опис відкритих ним споруд.

На початку XX ст. було видано кілька узагальнюючих праць, які зачипали в основному історію Херсонесу. Бобринський А. А. «Херсонес Таврический» (1905) та Иванов С. Е. «Херсонес Таврический: Историко - археологический очерк» (1912).

В. В. Латишев у своїй праці «Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического» (1884) намагається визначити характер політичного устрою поліса власне за епіграфічними джерелами.

М. І. Ростовцев досліджував відносини між Херсонесом та Римом «Цезарь и Херсонес» (1917), а також політичну орієнтацію полісу до підпорядкування Риму «К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи» (1916).

На цьому завершується перший етап вивчення Херсонесу, який характеризувався дослідженням і опрацюванням історичних джерел, а також

невеликої кількості археологічного матеріалу античного часу, який було накопичено в процесі досліджень візантійського Херсонесу.

Другий етап почався вже за часів існування СРСР, в силу зміни державної ідеології тепер основна робота велась з дослідження соціально економічної та етнічного стану Херсонеса, перевага в дослідженнях надається саме античному часу існування Херсонесу. Перші узагальнюючі праці з історії Херсонесу написали Г. Д. Белов та В. Ф. Гайдукевич. Про Херсонес римського часу Белов Г. Д присвятив розділ в своїй праці «Херсонес Таврический» (1948). Де він концентрувався на соціальному та політичному становищі Херсонесу.

В. Ф. Гайдукевич видав узагальнюючу працю про Херсонес римського часу на основі епіграфічних, археологічних знахідок а також історичних джерел. «История античных городов Северного Причерноморья» (1955).

1954 р. В. Д. Блавацький видав працю про дослідження рабства в державах Причорномор'я, де приділяв увагу місцю рабів в економічній системі полісу та їх соціальному становищу «Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья» (1954).

Є. Г. Суrows «Новая херсонесская надпись» (1960) досліджував політичну організацію Херсонесу в перших роках нашої ери. Р. І. Новікова досліджувала колегію номофілаків в результаті чого дійшла висновку про домінування рабовласницької демократії в Херсонесі в перших століттях нашої ери «Симнамоны и номофилаки» (1961).

Н. В. Пятишова досліджувала етнічний стан населення в римський час «К вопросу о этническом составе населения Херсонеса в I - VI вв.» (1967).

Серед дослідників, які працювали над дослідженням Херсонесу в часи пізнього СРСР, перших років незалежності можна виокремити М. І. Золотарьова, який працював над архітектурним планом міста та досліджував район театру «Разкопки античного театра в Херсонесе 1972, 1973 р.» (1973, 1974).

Також можна зазначити В. М. Зубаря, його праці «Херсонес Таврический в античную эпоху» (1993), «Херсонес Таврический и Римская империя . Очерки военно - политической истории» (1994) та В.І. Кадєєва, який в своїх працях «Херсонес Таврический в I в. до н. э. - III в. н. э.» (1975) та «Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.» (1989) також як і В. М. Зубарь приділяють основну увагу саме першим століттям нашої ери та становищу Херсонеського полісу в цей час. Основа їх праць - це дослідження політичного та економічного становища Херсонесу в цей період.

Однак Херсонес ще не досить добре досліджений, якщо порівнювати його з Ольвією. Проблеми в дослідженні частково такі ж як і в Тірі, частина території античного міста блокується сучасними будівлями.

3.1 Доба архаїки та класики

Точна дата заснування Херсонесу невідома, поширена в історіографії дата - це 422\421 р. до. н. е. отримана з інтерпретації непрямих джерел. Однак, більш точним слід вважати датування на основі археологічних знахідок. Саме навколо цього методу точаться дискусії. Науковці спираються як на смугасту іонійську кераміку яку датують першою половиною V ст. до. н. е. так і на поховання в некрополі, найбільш ранні з яких датуються першою чвертю V ст. до. н. е., коли в похованнях з'являються масові колекції керамічного посуду. Однак до сьогодні - це дискусійне питання не вирішене. Найбільш імовірна дата початку функціонування Херсонесу - це перша чверть V ст. до. н. е. [5, с. 41-42].

Існування землянок на ранніх етапах існування Херсонесу було дискусійним питанням, оскільки вважалось, що Херсонес, на відміну від іонійських колоній одразу перейшов до надземного будівництва. Однак дискусії тривали, допоки не було розкопано третій квартал Північно - Східного Херсонесу, де виявили землянки, зроблені в гірській породі. В ході розкопок було зібрано археологічний матеріал в середині землянок, який

датується V - IV ст. до. н. е. Тобто існування землянок на етапі масового надземного будівництва говорить про їх активне використання на ранніх етапах існування Херсонесу. Міська забудова на початку представляла собою групи землянок і напівземлянок. На межі V - IV ст. до. н. е. відбувається перехід на надземне будівництво. В першій чверті IV ст. до. н. е. Херсонеське городище було обнесене першими оборонними укріпленнями, стіною та баштами. Будинки з внутрішнього боку прилаштовувались до стін [15; 12, с. 68, 73].

Перша емісія монет в Херсонесі датується першими десятиліттями IV ст. до. н. е. Основна маса складалась з срібних монет та монет з міді. Їх середня вага складала 5 - 5.5 г. для срібної монети, 4 - 5 г. для мідної монети. Мідних монет було дещо більше ніж срібних. Імовірно, срібні монети призначались для торгівельної діяльності на міжполісному ринку, та для великих торгівельних операцій в самому Херсонесі, мідні монети призначались для дрібних торгівельних операцій і для торгівлі на території сільських поселень де їх знайдена більшість. Монети мали легенду голова Діви на аверсі, рибу та палицю на реверсі [11, с. 147-148].

Міська забудова Херсонесу в першій половині IV ст. до. н. е. представляла собою класичні надземні однокамерні будинки. На території сільських поселень перехід на надземне будівництво станом на початок IV ст. до. н. е. відбувся не до кінця, і менша частина житлової забудови в сільських поселеннях представляла собою землянки [35, с. 47].

На кінець першої половини - середини IV ст. до. н. е. в Херсонесі прослідковується поява регулярного планування, за яким вся територія міста поділялась повздовжніми та поперечними вулицями, таким чином формуючи квартали. До початку останньої чверті IV ст. до. н. е. процес планування міста завершився. Паралельно з процесом розмежування вулиць відбувається і збільшення міста в розмірах, нові райони займали Північні території, які були зайняті до цього некрополем та Західні території навколо існуючого тоді міста. Також на початку останньої чверті IV ст. до. н. е.

фіксується побудова нової оборонної лінії, яка оточувала розширені території міста з півдня та заходу. На південно-західних, південно-східних та південних ділянках стіни були споруджені ворота. Така побудова міста з незначними змінами зберігалась аж до початку епохи Середньовіччя [9, с. 284; 32, с. 186].

Середина - друга половина IV ст. до. н. е. в нумізматиці Херсонесу вирізняється емісіями мідних монет середнього та малого розміру. Основними сюжетами на цих монетах є грифон на аверсі та Діва зі схиленими колінами на реверсі, ближче до кінця IV ст. до. н. е. ці легенди на мідних монетах міняються місцями і тепер на аверсі зображували Діву зі схиленими колінами, на реверсі грифона [11, с. 148; 2, с. 5-6].

В середині IV ст. до. н. е. населення Херсонесу досягло критичного числа, причиною чого могла стати нова хвиля переселенців. На цей період в місті спостерігається економічне піднесення, площа міста збільшується. Одночасно значно збільшується число сільськогосподарських поселень, і збільшення площі існуючих. Таке різке збільшення сільських поселень паралельно зі збільшенням самого міста, можна пояснити хвилями переселенців з інших полісів північного та західного Причорномор'я. Зі збільшенням чисельності населення херсонесити отримують можливість заселити родючі землі Північно-Західного Криму, що приводило до конфліктів з місцевими варварами [9, с. 287-288].

В результаті заселення нових територій Північно - Західного Криму і заснування там нових сільськогосподарських поселень, площа території яку контролював Херсонес збільшилась до 300 - 320 км². На нових територіях херсонесити засновували укріплені табори, які служили опорними пунктами для освоєння більш віддалених територій. Через фактор укріпленості, імовірно, військові табори ставали і адміністративними центрами новоосвоєних територій, які контролювали менші та неукріплені поселення [9, с. 289].

В кінці третьої чверті IV - кінці останньої чверті IV ст. до н. е., імовірно, в Херсонесі було зведено театр, залишки якого розташовані в Південно-Східному районі на місці більш пізнього християнського храму. Театр був одноярусним, нараховував вісім секторів, які формували ряди сходів що їх розділяли, мав десятки рядів глядацьких місць. Місця для глядачів були виготовлені з вапнякової породи. На початку театр вмщував до тисячі глядачів, але після подальшої перебудови його місткість зросла до кількох тисяч глядачів. В районі театру фіксуються залишки архітектурних фрагментів, які, імовірно, могли бути частиною гімназію, про існування якого стало відомо з епіграфічних матеріалів починаючи з III ст. до н. е. [10, с. 100].

Територія міста розміром в 29 га., яка знаходилась в межах захисних споруд, ділилась на квартали, які були забудовані безордерними житловими будинками малої площі. Ці будинки будувались по принципу орієнтації навколо спільного подвір'я, загальна площа таких комплексів складала 150-162 м². Будинки такого типу відкриті в низці поселень херсонеського полісу, і характеризують міські домогосподарства членів громадської общини. В кінці першої - на початку другої половини IV ст. до н. е. в Херсонесі споруджуються адміністративні будівлі, агора [32, с. 186].

Отже, Херсонес, як і Тіра має дуже пізній початок чеканки власних монет в порівнянні з Ольвією, але він починає чеканку приблизно на пів століття раніше ніж Тіра. Спостерігаючи за розвитком міста, на основі археологічних джерел, можна сказати, що він має класичний розвиток, характерний для всіх полісів регіону, тобто поступова заміна землянок на надземні будинки. Власне процеси збільшення хори та самого міста на початку IV ст. до н. е. говорить про розвиток економічної потужності, що й робило можливим розширення міста. До цього ж періоду, початок IV ст. до н. е., відноситься й початок чеканки монет. Що характерно - це були теж срібні та мідні монети одночасно, причин стверджувати, що нумізматичні матеріали не об'єктивно висвітлюють рівень економічного розвитку

Херсонесу в нас немає, оскільки за археологічними матеріалами, ми також спостерігаємо невпинний економічний розвиток. А зникнення срібної монети в емісіях другої половини IV ст. до н. е. можна пояснити експансією Херсонесу в Північно - Західний Крим, куди, імовірно, й спрямовувались сили полісу.

3.2 Елліністична доба

Початок III ст. до н. е. символізував значне збільшення випуску торгівельних монет в сріблі, а також для роздрібної торгівлі в середині полісу використовувались мідні монети. Мідні монети з легендою Діва вражаюча оленя на аверсі та бадаючого бика на реверсі, такі мідні монети мають широке представництво як на території хори, так і в самому Херсонесі, що дозволяє стверджувати, що вони були важливою для внутрішньої економіки монетою та основним засобом обміну в межах полісу. Також з початку III до другої чверті II ст. до н. е. Херсонес випускає срібні монети великою, близько 13.7 г., та середньою, 6.6 г., масою. Срібні монети мали легенду Геракла, Діви, Деметри на аверсі та бика, або дельфіна на реверсі. Випуск срібних монет, які зазвичай використовували для торгівлі і з такою широкою легендою може вказувати на широку зовнішню торгівельну діяльність Херсонеса в цей період [22, с. 149; 52, с. 39-40].

В кінці IV - на початку III ст. до н. е. будується теменос в Північно - Східному районі міста, в кінці головної вулиці. На цьому теменосі з огороженням від житлових кварталів будувались: храм дорійського ордера, малий храм іонійського ордера, п'ятиметрова статуя Афін, повернена обличчям до моря, монументальний вівтар присвячений богині Парфенос [32, с. 197, 199].

На межі IV - III ст. до н. е. завершилось підпорядкування новозаселених територій центру в Херсонесі, так поліс контролював Гераклеїський півострів, Західний та Північно - Західний Крим, разом з всіма поселеннями, військовими таборами та городищами. Вагома частка

поселень навколо міста займалась виробництвом винограду, поселення Північно - Західного Криму ж виробляли в основному зерно. В кінці IV - на початку III ст. до. н. е. на межах хори зводяться захисні споруди для захисту території [3, с. 292-293; 26, с. 92].

Сільська забудова на межі IV та III ст. до. н. е. стає схожою на міську і представляє собою багатокамерні будинки з підвальними приміщеннями, присутні закриті подвір'я. На території хори набувають розповсюдження окремі садиби, їх основна концентрація фіксується на нових підкорених територіях в Північно – Західному Криму. Землянки зберігаються в невеликій кількості, але вони виконують господарські функції [35, с. 47-48].

В другій половині IV ст. до. н. е. в Херсонесі спостерігається масовий випуск амфорної тари з слідами клейм, що може свідчити про спробу з боку представників полісу контролювати амфорний товарообіг. Збільшення виробництва амфор продовжувалось до кінця IV - першої чверті III ст. н. е. Початок масового виробництва амфор збігається в часі з освоєнням нових родючих територій. Також в цей період на території полісу фіксується амфорна тара, виготовлена в інших полісах Причорномор'я, зокрема з Побужжя, Подністров'я та Півночі малої Азії. Це дозволяє припустити, що поліс стає значним торгівельним центром [13, с. 41; 41, с. 8-9; 6, с.72-73].

Кінець першої чверті - початок другої чверті III ст. став одним з ключових етапів в історії Херсонесу і грецького населення Західного Криму. Зміни, які відбувались на просторах великого степу і занепад Великої Скіфії привели до масштабного переселення варварських народів, зокрема і в Крим. У зв'язку з цим чисельність варварського населення на межі хори Херсонеса значно зросла. Власне, з початком переселення варварських народів і закінчується процес економічного піднесення Херсонесу. Вже до середини III ст. до. н. е. поселення на території Західного Криму починають занепадати. Виробництво амфорної тари помітно скоротилось, розміри поселень почали зменшуватись [9, с. 294].

До цього періоду відносять і появу численних монетних кладів на територіях покинутих поселень, що може свідчити про набіги варварів на ці поселення і їх подальшого спустошення. В середині III ст. до. н. е. набігам варварів піддаються поселення на території Гераклеїського півострову, укріплення Херсонесу на межі його володінь піддаються облозі. У зв'язку з діями варварів, в середині III ст. до. н. е. в Південно - Східній частині Херсонесу було зведено цитадель, для будівництва якої було використано пам'ятники з ближніх ділянок некрополя [32, с. 203-204].

На початку другої половини III ст. до. н. е. активність варварів суттєво знизилась, чим пояснюється відновлення сільських поселень на території ближньої хори та віддалених від Херсонесу земель в Північно - Західного Криму. Однак, кількість і розмір цих поселень суттєво зменшується, що говорить не про зростання економічних потужностей, а про базове задоволення потреб полісу в їжі. Цим періодом також датується зведення цитаделі на лінії оборонних укріплень, що розташовувались на межі володінь Херсонесу. В останній чверті III ст. до. н. е. знову починає зростати кількість і розмір сільськогосподарських поселень на території ближньої та далекої хори. В кінці III ст. до. н. е. - в першій чверті II ст. до. н. е. знову спостерігається спустошення поселень на території Північно - Західного Криму, також занепадають поселення на території ближньої хори, продовжують функціонувати поселення лиш на невеликій відстані від міста. Синхронно з цим процесом відбувається згорання процесу клеймування амфор і саме виробництво амфор теж значно скорочується, торгівельні зв'язки з іншими полісами зменшуються [13, с. 48-50; 17, с. 38-39; 27, с. 151].

Складне економічне становище Херсонесу на початку II ст. до. н. е. значно погіршилось на початку другої чверті II ст. до. н. е., коли в результаті вторгнення, скіфи зуміли закріпитись на території Північно - Західного Криму, та зайняли всі поселення херсонеситів на цій території. Так, контрольована Херсонесом територія зменшилась до розмірів Гераклеїського півострову. Більшість сільського населення, що проживало

на території, зайнятій скіфами переселилось до самого Херсонесу. Станом на середину II ст. до. н. е. ми не спостерігаємо ознак економічного зростання в Херсонеському полісі. Навпаки, кількість амфорної тари, що виготовлялась в Херсонесі значно скорочується як на території полісу, так і в інших державах регіону. Паралельно збільшується кількість амфорної тари з полісів південного Причорномор'я. Це може свідчити про те, що Херсонес втратив свої позиції на регіональному ринку, та вже як пів століття не проводив спроб відновити експорт. Пояснити це можна зосередженням всіх сил полісу на доланні соціально – економічного наслідків варварського вторгнення [9, с. 294-295; 32, с. 204-205].

Друга половина II ст. до. н. е. вирізнялась рясною чеканкою мідних монет малого, 2 - 3 г., та середнього, 5 - 6 г., номіналу. І також були присутні незначні періодичні випуски срібних драхм, імовірно, для задоволення торгівельних операцій. Останні десятиліття II ст. до. н. е. в Херсонесі спостерігається значне збільшення випуску срібних монет, однак їх вага коливалась в межах 2.50 - 5.13 г. на монетах були присутні сліди перечеканки більш ранніх монет III ст. до. н. е. з вагою від 6 г. до 13 г. На багатьох монетах що зазнали перечеканки спостерігались сліди зрізання частини монети, тобто більш масивні монети III ст. до. н. е. обрізали по краях, та піддавали перечеканці, з обрізаного матеріалу чеканили нові монети. Ці заходи збігаються в часі з періодом боротьби проти скіфських царів та допомоги з боку боспорського царства. Тож такі заходи, імовірно, були спровоковані необхідністю в короткі строки профінансувати військові дії. Вже в першій половині I ст. до. н. е. Херсонес випускає мідні монети з легендами- голова Геракла на аверсі та палицею, а також Діва з баштовим вінцем на голові на аверсі та олень з опущеною головою на реверсі. В середині I ст. до. н. е. в Херсонесі чеканять вже срібні монети з легендою - голова Діви на аверсі та Діва, стріляюча в оленя на реверсі. Також до другої третини I ст. до. н. е. відносяться мідні монети з легендою - голова Діви з прибраним волоссям на аверсі, та орел верхи на блискавці на реверсі.

Враховуючи, що олень з нахиленою головою та символ блискавки є символами боспорського царства, то можна стверджувати, що чеканка символів боспорського царства на монетах Херсонеса вказують на політичну залежність від Боспору, або на союзницькі відносини між ними [11, с. 151-152; 52, с. 40-41; 32, с. 207-208].

На початку другої половини II ст. до. н. е. на території Північно - Західного Криму починають виникати варварські поселення, також скіфи заселяли покинуті грецькі поселення. На території грецьких військових укріплень скіфи засновували власні оборонні пункти. В кінці II - на початку I ст. до. н. е. на території Херсонесу фіксується різке збільшення монет боспорського царства. Цей факт може вказувати на поглиблену інтеграцію Херсонесу в систему економіки боспорського царства, а також на початок політичної залежності на фоні досить слабкого становища Херсонесу, у зв'язку з вторгненням скіфів. Також Херсонес виплачував форос боспорському царю як сріблом так і продовольством. Така ситуація може вказувати на підпорядкованість Херсонеса боспорським царям, що в свою чергу пояснює причину наповнення полісу монетами з боспорського царства, і відсутність проведення класичних торгових операцій по схемі обмінної торгівлі, коли торговці просто обмінювали товари на приблизно однакову суму. Таким чином дорогоцінні метали не залишали території полісу. Наявність боспорських монет, які чеканили в Херсонесі у великій кількості вказує на те, що Херсонес вже не був незалежною державою, а входив до сфери економічного та політичного впливу боспорського царства. Цими факторами, а саме форосом для боспорського царя, вочевидь в обмін на захист, пояснюється повільне відновлення Херсонесу після вторгнення скіфів. Оскільки в полісу не вистачало засобів для відновлення поселень на хорі, які власне і були основою економіки полісу [9, с. 296-298; 32, с. 206 - 208; 17, с. 41-42, 44-45].

Отже, можна зазначити, що період раннього еллінізму був для Херсонеса як і для інших полісів Північного Причорномор'я періодом

економічного розквіту. Спостерігаючи невинну експансію на територію Північно - Західного Криму та її успіх, ми можемо стверджувати, що емісії срібних монет III ст. разом з значними випусками мідних монет є прямим наслідком експансії Херсонесу. Значне збільшення хори, а разом з нею і випуску сільськогосподарської продукції привели власне й до чеканки торгового срібла, що значно посилювало роль Херсонеса, як торгівельного центру регіону. Тож період раннього еллінізму є об'єктивним з точки зору висвітлення економічного розвитку нумізматичними матеріалами.

Однак, як і в інших полісах, в середині - в кінці III ст. до н. е. Херсонес переживає наслідки варварського вторгнення. Результатом кількох хвиль варварських переселень стала втрата територій в Північно - Західному Криму. Це приводе до економічного спаду, на що нам вказує суттєве зменшення амфорної тари. Відповідно, нумізматичний матеріал висвітлює таку ж тенденцію, а саме зникнення срібла та зменшення ваги мідних монет.

Події кінця II ст. до н. е. з масовою перечеканкою старих срібних монет та посиленням випуском міді на фоні війни з скіфами не може вважатись ознакою економічного підйому, оскільки не місто, не хора в цей період не розширюються, а огляд архітектурних об'єктів не дає підстав вважати, що відбувалось економічне піднесення. Скоріше поліс просто намагався втримати наявний рівень економіки.

Поява в першій половині I ст. до н. е. рясних емісій срібних та мідних монет з символікою боспорського царства, на мою думку, також не можна вважати ознакою економічного зростання, оскільки в цей період, як і раніше, майже не зафіксовано якихось змін як в архітектурному будівництві в місті чи в сільських поселеннях, так і не відбувалось збільшення археологічного матеріалу, синхронного цьому періоду.

3.3 Римська доба

В другій половині I ст. до н. е. Херсонес потрапляє під владу Риму, що прослідковується в монетних емісіях. На кінець I ст. до н. е. - на початок I ст.

н. е. ми починаємо фіксувати ознаки функціонування віддалених поселень на території Гераклейського півострову. Більш віддалені поселення мали більш потужні укріплення, так чим далі від Херсонесу знаходилось поселення, тим більше фортифікаційних споруд воно мало, зокрема стіни та башти. Найбільша концентрація укріплених поселень знаходилась на Південний - Схід від Херсонесу, на межі з землями захопленими скіфами. Так ці поселення в основному виготовляли продовольчі товари, що не потребували обробки, тобто зерно. Поселення, що знаходились неподалік Херсонесу, навпаки мали менше укріплень, та займались в основному виготовленням продукції, що потребувала обробки на місцях, тобто вина. Більша укріпленість віддалених поселень пояснювалась необхідністю захисту від варварських рейдів, в той час як жителі ближніх поселень могли рятуватись за мурами міста [18, с. 14-16; 17, с. 49-50].

Кінець I ст. до н. е. - початок I ст. н. е., як і в інших полісах Північного Причорномор'я характеризується значними емісіями мідних монет. Якщо Ольвія та Тіра відновлюють свою чеканку до середини I ст. н. е., то Херсонес випускає незначні емісії міді вже на початку I ст. н. е. Ці невеликі мідні монети мали легенду - безбородою голови з вінцем на аверсі та першими трьома літерами з назви міста Херсонес. В середині I ст. н. е. в Херсонесі випускається обмежена партія золотих монет, цей випуск пов'язаний з випуском золотих монет в Боспорському царстві цього періоду і припиняється синхронно з зупинкою чеканки золотих монет в Боспорському царстві. Відновлення чеканки золотих монет спостерігається в кінці I ст. н. е. синхронно з таким же процесом в Боспорському царстві. З чого можна зробити висновок, що матеріали для чеканки надходили з Боспорського царства [11, с. 156-157; 52, с. 41].

Через складну зовнішньо- політичну ситуацію на території Херсонесу в кінці I ст. до н. е. - на початку I ст. н. е. спостерігається переорієнтація економіки з сільськогосподарських товарів на товари від промислів. Такий хід міг спростити скрутне життя тих людей, що втратили свої земельні наділи

в результаті варварського вторгнення, також такий хід, а саме переорієнтація з сільськогосподарських товарів на виробництво товарів в середині міста, значно покращував економічне становище Херсонеса і тим самим робив його економіку більш незалежною від зовнішніх чинників. Так цей процес модернізації економіки знайшов своє відображення в археологічних знахідках цистерн для приготування риби, можливо для її засолення, або для виробництва соусів з місцевої риби. Маючи статус приправи, ці соуси мали велику цінність як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, особливо такі соуси цінувались в Римській імперії [20, с. 78-79; 32, с. 224-225].

Процес масової переорієнтації на виробництво продукції з риби привів до появи додаткового ринку, більш меншого ніж центральний ринок, але й більш спеціалізованого. На другому ринку продавали власне товари з риби, вочевидь це були рибні соуси, в'ялена та засолена риба. Поява додаткового ринку свідчить не лише про значний розвиток цієї галузі економіки, а й про значне пожвавлення внутрішньо - полісної торгівлі. Також до цього періоду відносяться незначні випуски амфорної тари, імовірно, для задоволення потреб виробників продукції з риби. Значні емісії Херсонеських монет цього періоду і великі залишки монет з інших полісів Причорномор'я, а також римських монет, вказує на відновлення статусу значного торговельного гравця в регіоні, а також свідчить про налагодження торговельних контактів з більш віддаленими землями центральної Греції [9, с. 390-301].

Не дивлячись на те, що в результаті варварського вторгнення в кінці II - початку I ст. до н. е. Херсонес втратив свої позиції на більшості іноземних ринків, все ж з кінця I ст. н. е. він починає відновлювати свій статус торговельного центру всього Причорномор'я. Паралельно зі збільшенням виробництва амфор та налагодженням стабільних емісій, на території і на хорі Херсонесу збільшується і кількість керамічних виробів з інших полісів. Що говорить нам про збільшення купівельних спроможностей населення. Тобто перехід на виробництво рибної продукції зміг стабілізувати та дати

поштовх для розвитку економіки Херсонесу на початку нашої ери [32, с. 224-225].

На початку II ст. н. е. ми фіксуємо на території полісу залишки керамічних виробів з полісів Егейського моря, міст Італії, Східного Середземномор'я та Єгипту. Фіксуємо залишки скляних виробів, виготовлені на території Сирії. Але знахідки продукції, виготовленої на віддалених територіях, не є в значних кількостях і постійними. Це радше періодичні торгові контакти, що свідчить лиш про спроможність продукції з Херсонесу зацікавити покупців на тодішньому глобальному ринку. Та все ж безперервні торгові контакти Херсонес мав в основному з полісами Південного Причорномор'я, з Гераклеєю, Синопою та іншими [47, с. 11-12; 19, с. 12-15].

В другій половині I - початку II ст. н. е. з приходом римських сил до регіону, сфера торгівельних контактів Херсонесу розширюється і на місцеве варварське населення. Якщо з кінця II ст. до. н. е. - до середини I ст. н. е. торгівля з місцевими варварами мала дуже обмежені показники, що знаходило своє відображення в дуже рідких залишках кераміки з Херсонесу на території варварських городищ. То з середини I ст. н. е. частота знаходжень античної кераміки, як на території варварських городищ, так і у варварських похованнях значно збільшується. Тобто, після того, як регіон потрапив під вплив Риму, агресивні дії варварів, по відношенню до грецького населення значно скоротились, в той час як мирне співіснування сприяло налагодженню стабільних торгівельних відносин між варварами та греками [32, с. 215, 218, 220].

В другій половині II ст. н. е. до постійних торгівельних партнерів долучаються поселення Дунайського басейну, та поліси Західного Причорномор'я. Кількість привозної кераміки з Дунайських поселень підпорядкованих Риму стає такою ж постійною як і керамічні вироби з полісів Південного Причорномор'я. Можливо, налагодження торгівельних зв'язків між Херсонесом та Дунайськими поселеннями пов'язано з розміщенням римських військ в Криму, рекрутів для якого набирали з

поселень Дунайського басейну, тобто налагодження контактів з місцевим населенням, вже як частина Римського економічного простору. До цього ж періоду відносяться і численні, але не постійні, торгові контакти з Сирією та полісами малої Греції, ці контакти приносили до Херсонесу численні скляні вироби, в основному прикраси, та глиняні і сталеві світильники з Греції. В кінці II ст. Херсонес був обнесений оборонною стіною римського часу [51, с. 125; 47, с. 13-14; 32, с. 215, 224].

В другій половині II - на початку III ст. н. е. Херсонес отримує незначні зміни в архітектурному плані. Не дивлячись на те, що розмежування міста та його розміри не змінювались більшу частину античного часу, але з переходом полісу під вплив Риму, Херсонес зазнає незначних змін. Більшість змін стосувались благоустрою міста. Так за традиціями римської провінційної архітектури, в місті було проведено каналізацію, а також водопровід, зводились терми. Значного посилення, переважно шляхом надбудов, зазнали міські укріплення та баштові споруди. Більшість будинків, що перебудовувались в цей час, а також нові будівлі, що зводились у місті, будувались з використанням іонічних ордерів, монументальний стиль будівництва не використовувався [17, с. 63-64; 9, с. 388-389].

Початок II ст. н. е. вирізняється помітним збільшенням мідних монет в розмірі, їх легенда стає більш продуманою і тепер включає в себе оливкову гілку та ліру на аверсі та войовничу Діву на реверсі, середня вага цих монет становила від 100 до 120 г. Подальша історія чеканки монет в Херсонесі характеризується стабільним випуском мідних монет з середньою вагою 110 - 140 г. Імовірно це були провінційні монети випущені для внутрішньо - полісного використання. До кінця другої третини III ст. н. е. чеканка монет в Херсонесі поступово припиняється, нові емісії після цього періоду постійно зменшували розміри. Паралельно, на території Херсонеського полісу збільшувалась кількість римських мідних та срібних монет, які чеканили в Константинополі та Нікомедії. Протягом III ст. н. е. чеканка монет в Херсонесі ставала символічною, основний потік монет йшов з

Константинополя. На початку IV ст. н. е. нових емісій монет в Херсонесі античної доби не фіксується [11, с. 160, 243-244; 52, с. 41-42].

В другій половині II - першій половині III ст. н. е. в Херсонесі було розміщено постійний римський гарнізон. Так Херсонес, разом з хорою, були включені до сфери римського впливу. Також змінився статус варварських поселень в Північно - Західному та Південно - Західному Криму. Розміщення римських військ безпосередньо в Херсонесі унеможливило безкарні рейди варварів на поселення греків, навіть більше, в цей час значно збільшується кількість херсонеської кераміки на території варварських поселень, що, імовірно, може свідчити про монопольне право торгувати з варварами, що перебували в межах римського впливу. Паралельно з приходом римських військ в Херсонес, починається процес зникнення укріплених поселень на далекій хорі і паралельно ці поселення збільшуються в розмірах без укріплень, що доводить мирний характер співіснування з варварами Півночі та Півдня, а можливо і певну форму підпорядкування варварських поселень безпосередньо Херсонесу. Це могло б пояснити різке збільшення, станом на початок III ст. н. е. торгівельних відносин з варварами Західного Криму. Однак, можливо, варварське населення і не було підпорядковане владі з Херсонесу, на території варварських поселень відсутні сліди латинізації, притаманні варварським поселенням які підкорялись Риму. Цілком можливо, що зникнення укріплених грецьких поселень пояснюється повною інтеграцією варварського населення в економічну систему Херсонесу і воно отримало ознаки залежності від товарів з міста, чим і пояснюється зменшення рівня агресивності [17, с. 64; 18, с. 34-36; 47, с. 13-14; 14, с. 135].

В кінці третьої чверті - на початку четвертої чверті III ст. н. е. з Херсонесу було виведено римські війська, які направлялись на Дунайський лімес. До цього часу відноситься і поступовий спад економічної активності Херсонесу з містами Римської імперії [15].

Отже, як ми бачимо в Херсонесі протягом I ст. до. н. е. були присутні впливи як з боку Риму, так і з боку боспорського царства, що виражалось в відповідних емісіях монет цього періоду з символами відповідних держав. Але, враховуючи відсутність ознак економічного піднесення за археологічними джерелами цього періоду ми все ж не можемо вважати емісії цих монет реальним відображенням економічного становища Херсонесу. Як ми бачимо, лиш на початку I ст. в Херсонесі споруджуються цистерни для виготовлення продукції з риби, що мало б за неможливості розширювати хору, допомогти полісу покращити своє економічне становище.

І так, з I до початку II ст. н. е. в Херсонесі вже цілком могла в промислових масштабах вироблятися продукція з риби. Але цей археологічно зафіксований факт не дає підстави вважати періодичні чеканки золотих монет в Херсонесі протягом другої половини I ст. н. е. як показник економічного зростання. Оскільки ці чеканки припиняються синхронно з чеканками золотих монет в Херсонесі, тобто ці монети є способом прояву влади Боспора над Херсонесом. Можливо, ситуація тут так ж сама як з чеканками золотих монет з зображеннями кочових вождів в Ольвії цього ж періоду. Коли монета не висвітлювала об'єктивно стан економіки, а була проявом влади кочовиків над ольвіополітами. В подальшому в Херсонесі чеканились лиш мідні монети різних розмірів, що значно точніше могло відображати реальне економічне становище поліса.

Тож, як ми бачимо Херсонес, маючи схожий шлях економічного розвитку в археологічних та нумізматичних джерелах з Тірою та Ольвією, до початку варварських переселень в середині III ст. до. н. е. мав стабільні показники поступового економічного розвитку, які співпадали як за археологічними так і за нумізматичними матеріалами. Однак, як і в сусідніх полісів період пізнього еллінізму та римської доби характеризувався частим не співпадінням показника економічного розвитку за археологічними та нумізматичними матеріалами.

ВИСНОВКИ

Отже, прослідкувавши за тим, як виражається економічний розвиток в археологічних та нумізматичних джерелах для кожного полісу окремо, ми можемо сказати наступне.

Розвиток полісів можна розділити на два етапи:

1. Розвиток від кінця архаїчної доби до середини – кінця елліністичної епохи;
2. Розвиток в римську добу.

Тобто, мається на увазі розділення економічного розвитку полісів Північного Причорномор'я на спокійний період до початку варварських переселень, та неспокійний період. Власне мова йде про розвиток в умовах переселень варварів, що значно змінювало не лише економічне, а й політичне становище полісів.

Так від початку свого заснування Ольвія, Тіра та Херсонес мали поступовий, але постійний ріст та розвиток економіки. Якщо Ольвія майже з перших десятиліть свого існування вже випускала власну монету, ми можемо бачити стабільне зростання полісу, як за археологічними джерелами так і за регулярними емісіями мідних монет, а на початку V ст. до. н. е. до мідних монет додалися і срібні монети. Поява срібних монет відбулась разом з занепадом ольвійської хори, однак, поява передмістя де, імовірно, тимчасово проживали жителі сільської округи, не говорить про настання економічної кризи, яка супроводжується масовим переселенням жителів. Так на кінець V ст. до. н. е. передмістя зникає і синхронно з цим процесом відбувається відновлення хори. Тобто ми можемо стверджувати, що незалежно від причини занепаду хори, в полісі не настала економічна криза, а поява срібних монет, імовірно, натякає на початок активної торгівлі Ольвії з іншими полісами регіону, можливо за рахунок промислів, продажу деревини та ремісничих товарів.

В V ст. до. н. е. в усіх досліджуваних полісах спостерігається перехід від напівземлянок та землянок до надземного будівництва.

В період IV ст. до. н. е. в усіх досліджуваних полісах відбуваються процеси розширення міської території та оснащення міста елементами благоустрою, побудовою каналізації, водогону, а також будівництва оборонних стін. Тіра та Херсонес на момент кінця першої половини – початок другої половини IV ст. до. н. е. починають випуски власних монет.

Кінець класичної доби, початок доби еллінізму в кінці третьої чверті IV ст. до. н. е. в усіх полісах визначається збільшенням площі сільських поселень, появою значних емісій срібних, мідних монет, в Ольвії на відміну від інших полісів починається чеканка золотих монет.

Тож, початок елліністичної епохи вирізняється значним ускладненням міської забудови, покращенням якості будинків та слідами їх оздоблення в Ольвії та Херсонесі. Кількість кераміки та більш рідких товарів (скляних чи металевих виробів) в окремих житлових будинках Ольвії та Херсонесу досягає найбільшого значення. І майже одночасна чеканка срібних, мідних, а у Ольвії золотих монет в першій половині III ст. до. н. е. говорять нам про значний економічний розвиток цих полісів.

Однак середина III - початок II ст. до. н. е. - це час активного переселення варварських племен. У всіх трьох досліджуваних полісах до цього періоду спостерігаються ознаки економічної кризи.

Ольвія характеризується невпинним погіршенням міської житлової забудови протягом II - першої половини I ст. до. н. е. аж до часткового знелюднення частини міста. На початку I ст. до. н. е. спостерігались спроби забудувати пусті території промисловими спорудами, але це ситуацію не змінило. Поступове погіршення якості монет на вибування з процесу чеканки золотих, потім срібних монет і поступове зменшення ваги мідних також говорить про значне зниження економіки, аж до вторгнення гетів та знищення Ольвії.

Тіра, на відміну від Ольвії, не має ознак поступово прогресуючої економічної кризи, що б виражалось в археологічних джерелах. Якість будівництва житлових будівель в Тірі, а також технологія їх будівництва не зазнала процесу деградації, який спостерігався в Ольвії в період III - I ст. до. н. е. Однак є ознаки того, що Тіра втратила свою хору, а випуск срібних монет припинився. Але цікавий момент полягає в тому, що в період економічного спаду, який вирізнявся відсутністю економічного розвитку в археологічних джерелах в Тірі випускають золоту монету. Це був обмежений випуск, цілком можливо що ці золоті монети мали б допомогти Тірі налагодити торгівлю з іншими полісами, що б мало компенсувати втрату хори. І спостерігаючи за тим, що рівень якості житлових будинків в Тірі не падав протягом III - середини I ст. до. н. е., імовірно, Тірі вдалось переорієнтувати свою економіку на торгівлю не сільськогосподарською продукцією, що відображено в стабільному існуванні житлового масиву без суттєвих змін та незначним, але стабільним емісіям мідних монет в Тірі до початку гетського вторгнення.

Херсонес також боровся з наслідками варварського вторгнення на свою територію. Так на межі III - II ст. скіфи відвойовують у херсонеситів Північно - Західний Крим і Херсонес втрачає частину своєї хори. Це одразу відобразилось у зменшенні виробництва амфорної тари, що вироблялась для експорту вина, яке було основним експортним продуктом Херсонесу. Відповідно припиняється випуск срібних монет, а мідні монети зазнають значного збільшення. Власне кінець II - початок I ст. до. н. е. - це час війни з скіфами, в якій Херсонесу допомагає боспорське царство, а в самому Херсонесі відбувається випуск срібних монет з слідами перечеканки. Очевидно, що це вимушена емісія для покриття війни і ніяким чином вона не відображає справжнє економічне становище Херсонесу. Надалі випуски часті срібних та мідних монет з символами боспорського царства вже не відповідають поточному розвитку економіки Херсонесу, яка очевидно переживає глибоку кризу.

Після періоду переселення варварів в другій половині I ст. до н. е. з приходом до регіону римської імперії та значним ослабленням полісів Північного Причорномор'я вони потрапляють в політичну та економічну залежність від більш потужних держав.

Так Ольвія потрапляє в залежність до кочових об'єднань і зображення кочових вождів чеканяться на монетах Ольвії. Так як на період другої половини I ст. в Ольвії випускаються золоті та срібні монети з зображенням варварських вождів, але при цьому саме місто навряд чи здатне підтримувати випуск хоч срібної невеликої монети. Мається на увазі те, що за археологічними джерелами, а саме: житловими будинками, залишками захисної стіни, сільськогосподарськими будівлями, розміром поселень на території хори, Ольвія знаходилась десь на рівні розвитку початку V ст. до н. е. На території сільських поселень і в самій Ольвії було знайдено велику кількість зернових ям, що свідчить про орієнтацію на продаж зерна, а цій галузі потрібен певний час для розвитку, мова не йде про те щоб почати забезпечувати поліс стабільним доходом.

Отже, враховуючи невідповідність археологічних джерел, що свідчили про досить слабе економічне, тому що Ольвія могла дозволити собі випуск золотих та срібних монет в другій половині I ст. н. е. ми можемо стверджувати, що в цей період монети втрачають здатність об'єктивно висвітлювати економічний стан поліса. А враховуючи, що на золотих та срібних монетах зображена варварська знать, то ми можемо припустити, що метал для монет варвари надавали самі, Ольвія виступала лиш як центр, здатний чеканити монети. До того ж, випуск монет, з символікою іншої держави чи іноземного володаря, свідчив про політичну і можливо економічну залежність Ольвії. Що до випуску мідної монети на початку II ст. н. е., то ця монета може бути дійсно ольвійською, тобто висвітлювати той рівень економічного розвитку, що демонстрували археологічні джерела. А в Ольвії тільки на початок II ст. спостерігається покращення якості будівництва будинків.

Тож після I ст. до. н. е. коли Ольвія, Тіра пережили знищення, а Херсонес виснажливу війну з варварами і потім політичну залежність від Боспору, абсолютна більшість нумізматичного матеріалу не відповідала рівню економічного розвитку. Якщо Ольвія, у відверто жахливому економічному становищі, яке ми бачимо в археологічних джерелах, випускала золоті монети, які навіть не належали полісу, то Тіра вже в другій половині I – на початку II ст. н. е. демонструвала значно вищий рівень економічного розвитку. Так, вже в першій половині II ст. якість житлових будинків Тіри досягла рівня раннього еллінізму з усіма притаманними тому періоду ознаками розкоші (розкішних предметів в середині будинків, наявністю декоративного оздоблення на фасадах), вулиці Тіри були вимощені вирізаною плиткою. Але при цьому Тіра, об'єктивно переживаючи період свого найвищого розквіту, який можна порівняти з III ст. до. н. е. в Ольвії, випускала лиш мідні монети. А золоті та срібні монети до неї потрапляли з монетних дворів Константинополя та Нікомедії. Така ж ситуація спостерігалась і в Херсонесі, потрапивши в залежність до боспорського царства, а потім в залежність від Риму, Херсонес випускав лише мідні монети, в той час як золоті та срібні монети потрапляли в нього з міст малої Азії.

Таким чином, можемо стверджувати, що порівняння економічного розвитку полісів Північного Причорномор'я за археологічними та нумізматичними джерелами можна проводити в умовах їх політичної незалежності. Як ми бачимо, в умовах незалежності рівень об'єктивності висвітлення економічного становища полісу є достатнім, аби ми могли пояснити певні розбіжності в даних сторонніми чинниками. А от в кінці I ст. до. н. е. - на початку I ст. н. е. політично слабкі поліси підкорюються більш сильними сусідами, в умовах політичної залежності вільна чеканка монет неможлива, вона регулюється політичним домінантом, як це було в Тірі, де випуск срібних та золотих монет очевидно обмежувався Римом, або як це

було в Ольвії, коли дорогоцінні метали просто завозились ззовні і ніяк не відображали поточний економічний стан полісу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анохин В. А. Монеты античных городов северо-западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1989. 127 с.
2. Анохін В. О. Нове у вивченні монетної справи Херсонеса. *Археологія*. Київ, 1977. № 24. С. 3-17
3. Археологія України / Л. Л. Залізняк, К. П. Бунятян, В. М. Зубар, О. П. Моця, В. В. Отрощенко, Р. В. Терпиловський. Київ: Либідь, 2005. 504 с.
4. Буйских А, Твардецький А, Кузміщев О. Дослідження ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні в 2018 р.* Київ, 2020. С. 128-130
5. Буйських А. В. До питання про час заснування Херсонеса Таврійського. *Археологія*. Київ, 2006. № 3. С. 35-44
6. Висотська Т. М. Давньогрецьке поселення хори Херсонеса. *Археологія*. Київ, 1975. № 15. С. 71-75
7. Головні етапи історичного розвитку Ольвії / С. Д. Крижицький, В. В. Крапівіна, Л. О. Лейпунська. *Археологія*. Київ, 1994. № 2. С. 18-44
8. Грешкович Я. П., Гречко Д. С. Археологія України за роки незалежності. Київ, 2022. 448 с.
9. Давня історія України: в 3-х томах / голова редакційної колегії Толочко П. П. Київ: Наукова Думка, 1988. Том 2: Скіфо-антична доба / Відповідальний редактор Крижицький С. Д. 496 с.
10. Домбровський О. І. Розкопки античного театру в Херсонесі. *Археологія*. Київ, 1957. № 10. С. 94-102
11. Зограф А. Н. Античные монеты. Москва: АН СССР, 1951. 308 с.
12. Золотарьов М. І. Про початковий етап будівництва в античному Херсонесі. *Археологія*. Київ, 1990. № 3. С. 68-76

13. Зубар В. М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV – початку III ст. до н. е. *Археологія*. Київ, 1990. № 1. С. 39-51
14. Зубар В. М. Нове свідчення про римські війська у Херсонесі таврійському. *Археологія*. Київ, 1993. № 4. С. 133-138
15. Зубар В. М., Буйських А. В. Херсонес Таврійський, античне і візантійське місто в Криму. *Енциклопедія історії України* / Редакційна колегія: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т-Я. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khersones_zapovidnyk (дата звернення: 05.10.2023)
16. Зубар В. М., Сон Н. О. До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. *Археологія*. Київ, 1987. № 59. С. 12-17
17. Зубарь В. М. Херсонес Таврический. Основные этапы развития в античную эпоху. Киев: Наукова Думка, 1997. 131 с.
18. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков: Вища школа, 1981. 144 с.
19. Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. е. - V в. н. е. (на материалах Херсонеса). Харьков, 1989. 133 с.
20. Кадеєв В. І., Рижов С. Г. Нова рибозасолювальна цистерна в Херсонесі. *Археологія*. Київ, 1973. № 12. С. 76-80
21. Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху. Москва, 1952. 185 с.
22. Каришковский П. О. Монеты Ольвии. Киев: Наукова думка, 1988. 177 с.
23. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. - IV в. н. э.). Одеса, 2003. 697 с.
24. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. Киев: Наукова Думка, 1985. 160 с.

25. Козуб Ю. І. Розкопки Західної околиці Ольвії. *Археологічні дослідження на Україні 1969 р.* Київ, 1972. С. 167-171
26. Колтухов С. Г., Зубар В. М., Миц В. Л. Новий район хори Херсонеса елліністичного періоду. *Археологія.* Київ, 1992. № 2. С. 85-95
27. Котенко В. В. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 228 с.
28. Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т., Долгоруков В. С. Античные государства Северного Причерноморья. Москва: Наука, 1984. 400 с.
29. Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. *Археологія.* Київ, 1975. № 18. С. 20-42
30. Крижицький С. Д. Ольвія і скіфи у V ст. до. н. е. До питання про скіфський «протекторат». *Археологія.* Київ, 2001. № 2. С. 21-36
31. Крижицький С. Д. Римські традиції в містобудівництві та архітектурі античних міст Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія.* Київ, 1989. № 1. С. 47-52
32. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ: Альтернативи, 1998. 342 с.
33. Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери. *Археологія.* Київ, 1978. № 25. С. 96-107
34. Крижицький С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я. *Археологія.* Київ, 1991. № 1. С. 46-57
35. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. - IV в. н. э.). Киев, 1982. 165 с.
36. Кудренко А. І. Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I – IV ст. н. е. *Археологія.* Київ, 1988. № 63. С. 37-47
37. Лейпунська Н. О.. Економіка Ольвійської держави в V ст. до. н. е. *Археологія.* Київ, 1995. № 3. С. 16-27
38. Монеты Ольвии в собрании государственного исторического музея / Н. А. Фролова, М. Г. Абрамзон. Москва, 2005. 357 с.

39. Ольвия античное государство в северном Причерноморье / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, В. В. Крапивина, Н. А. Лейпунская, М. В. Скржинская, В. А. Анохин. Киев, 1999. 681 с.
40. Павленко Ю. В., Сон Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів. *Археологія*. Київ, 1991. № 2. С. 6-16
41. Русяєва А. С. Економічні та культурно-політичні зв'язки Ольвії з Херсонесом. *Археологія*. Київ, 1983. № 44. С. 7-14
42. Сельская округа Ольвии / С. Д. Кыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков, В. М. Отрешко. Киев: Наукова думка, 1989. 240 с.
43. Сон Н. О. Скляні посудини з Тіри. *Археологія*. Київ, 1988. № 63. С. 47-56
44. Сон Н. О., Шейко І. М. Металеві світильники з Ольвії та Тіри. *Археологія*. Київ, 2016. № 4. С. 79-87
45. Сон Н.О. ТІРА. *Енциклопедія історії України* / Редакційна колегія: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т-Я. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khersones_zapovidnyk (дата звернення: 05.10.2023)
46. Сон. Н. А. Тира римского времени. Киев: Наукова Думка, 1993. 168 с.
47. Сорочан С. Б. Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до. н. е. – V ст. н. е. *Археологія*. Київ, 1985. № 50. С. 9-18
48. Трусковский Е. Я., Колесниченко Е. А. Хронология монет независимой (автономной) Тире. *Stratum Plus. Archaeology and Cultural Anthropology*. 2014. №3. С. 255-268
49. Фомін Л. Д. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі. *Археологія*. Київ, 1974. № 13. С. 25-32
50. Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери. *Археологія*. Київ, 1957. № 10. С. 80-94

51. Шацко Г. О. І. А. Антонова і археологічне дослідження Херсонеса. *Археологія*. Київ, 2000. № 4. С. 123-126

52. Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 376 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Дунафт Богдан Юрійович, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підбрюлювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

16.10.22
(дата)

(підпис)

Богдан Дунафт
(ім'я, прізвище)